LÄÄNEMAA MUUSEUMI
TOIMETISED
XXI

LÄÄNEMAA MUUSEUMI TOIMETISED

Proceedings of Läänemaa Museum

XXI

LÄÄNEMAA MUUSEUMI TOIMETISED

Proceedings of Läänemaa Museum

Linnamüürist lavaboni: uurimusi Läänemaa kesk- ja uusajast
From the city wall to a lavabo: studies of the medieval
and early modern Läänemaa

SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid
Haapsalu 2018

Koostaja: Eve Otstavel
Toimetaja: Anu Lepp
Keeletoimetaja: Sirje Toomla
Resümeede tõlge: Martin Jaigma ja autorid
Kujundus: Kersti Siitan

Trükk: AS Printon Trükikoda
Autoriõigus: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid ja autorid

Esikaanel: Ürik 26. juunist 1546, millega Hans Pasche müüs oma Haapsalu valdused Läänemaa piiskopkonna stiftifoogtile Wedlich Dönhoffile (Rahvusarhiiv EAA.2069.2.650)

Tagakaanel: Raidvapp Martna kiriku põhjaportaali kohalt (foto: Stanislav Stepaško)

Toimetiste ilmumist on toetanud:
Eesti Kultuurkapital

EESTI KULTUURKAPITAL

Eesti Kultuurkapitali Läänemaa ekspertgrupp

ISSN 1406-2356
ISBN 978-9949-9689-7-8

SISUKORD

7 Saateks

ANTON PÄRN
9 Haapsalu linnamüürist viimaste uurimistööde taustal
28 *Haapsalu city wall in the light of recent studies*

MADIS MAASING
33 Kas Saare-Lääne toomkapiitlist sai 1524. aasta järel aadlikapiitel?
59 *Was the Cathedral Chapter of Ösel-Wiek reserved to the nobility after 1524?*

ANU MÄND, KAIRE TOOMING
63 Keskaegseid raidkivileide Haapsalu linnusest aastal 2017
73 *Finds of medieval carved stone from the Haapsalu castle in 2017*

ERKI RUSSOW
77 Tükike keskaegset linnakultuuri Lihula külje alt
90 *A spout of the medieval lavabo or laver from the outskirts of Lihula*

RISTO PAJU
93 „Võõra nime all“. Lihula kiriku kadunud ristimiskivi Tallinna Linnamuuseumi raidkivikogus
101 *Mislabelled. The lost baptismal font of Lihula church in the ashlar collection of Tallinn City Museum*

MERIKE KURISOO
103 Unustatud altariretaabel Lääne-Nigula kirikust
113 *The forgotten altarpiece from Lääne-Nigula church*

KALEV JAAGO, TIIU JAAGO
117 Välitööd Maidla kohapärimuse kogumisel
147 *The fieldwork in collecting Maidla's place lore*

KALEV JAAGO
151 Linnamäe küla ja Haapsalu seos 1549. aastast
155 *Linnamäe village and Haapsalu connection from the year 1549*

SAATEKS

2017. aasta tõi meie muuseumi ellu suure muutuse – algasid ehitustööd Haapsalu piiskopilinnuses. Järgmise aasta suvel avab linnus oma uuenenud pale ka külastajatele. Just suured ehitustööd on need, mis annavad palju uut teavet. Maapõu on andnud välja hulga ootamatuid ja põnevaid leide, mis on muutnud kohati varasemaid arusaamu ja teadmisi, mida jagame nii sel kui ka järgmistel aastatel toimetiste lugejatega.

Läänemaa varasem ajalugu on taas tõusnud huvi keskpunkti. Nii keskendubki käesolev number peaasjalikult aastasadadetagusele Läänemaale. Lugeja kätte jõuavad artiklid mitte ainult piiskopilinnuse ehitustööde käigus välja tulnud leidudest, vaid ka Läänemaa kirikute varadest, lisaks killuke sisepoliitilist ajalugu peale usupoliitilisi muutusi, Läänemaa asustusajalugu ning Maidla arheoloogiliste kaevamistega seoses sealsest kohapärimusest.

Eelmise aasta konverentsilt kogumikku jõudnud artikleid on tänavu vähe, seda suurem rõõm on selle üle, et leidub lisaks ettekandjatele veel autoreid, kes soovivad meie toimetistes oma uurimusi avaldada. Saame vaid rõõmustada, et leidub huvilisi, kellele Läänemaa on südamelähedane ja kes seda huvi on valmis teistegagi jagama. Ning samamoodi leidub inimesi, kes käivad aastast aastasse meie konverentsidel ja haaravad õhinal uue, just trükist tulnud toimetiste numbri järele.

Kohtumisteni konverentsidel ja head lugemislusti!

HAAPSALU LINNAMÜÜRIST VIIMASTE UURIMISTÖÖDE TAUSTAL

ANTON PÄRN
Sihtasutus Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid
anton.parn@salm.ee

2017. aastal avanes Haapsalu vanalinnas ulatuslike vee- ja kanalisatsioonitorustike uuendamisel aastakümnete järel taas võimalus uurida linnamüüri pea kogu Rüütli tänava ulatuses (JOONIS 1). Uuringud siin olid märgilised, sest just Rüütli tänava alt „taasavastati" Haapsalu linnamüür *in situ* 1965. aastal ehk enam kui pool sajandit tagasi (!).[1] Kuna sama aasta sügisel oli võimalik jälgida linnamüüri ka Viieristil ja Wiedemanni tänava alguses, kogunes piisavalt palju uut andmestikku, et korrigeerida ja täiendada seniseid seisukohti. Alljärgnevalt teen tagasivaate Haapsalu linnamüüri mõneti vastuolulisele uurimisloole, tutvustan viimaste uuringute tulemusi eesmärgiga rekonstrueerida linnamüüri võimalikku kulgemisjoont ning ühtlasi arutlen müüri ehituse aja, korraldusliku külje ja finantseerimisallikate üle.

Müüri olemasolus kaheldi veel kuni 1960. aastateni välja, mistõttu Haapsalu käsitleti kindlustamata linnana.[2] Uurijate skepsist toitis linna väiksus, linnamüüri vajadusele rääkis vastu linnuse enda suur territoorium ja ka ehitustööde mastaapsus. Arvati, et tagasihoidliku majandusliku olukorraga väikelinnas võis müüri asendada „vall pihtaiaga ning mõni kivist väravatorn sellel, eriti sadamapoolsel küljel".[3] Ilmselt oli niisuguse seisukoha kinnistumise peapõhjus Balthasar Russowi „Liivimaa kroonika"

1 Anton Pärn, „Haapsalu linnamüüri jälgedel", *Tutulus*, 2017, 38, pilt 1.

2 Ervin Johan Sedman, *Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemisest ning arengust XIII sajandist käesoleva ajani, köide II, Haapsalu vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine: uurimistööd, I osa* (Tallinn: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, 1974), 29–30 (Muinsuskaitseameti arhiiv, RA ERA.T-76.1.1835); Kalev Jaago, *Haapsalu arhitektuuri ajalugu XIII–XIX saj.*, diplomitöö (Tartu Ülikool, 1989), 16; Anton Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos", *Läänemaa muuseumi toimetised*, I (1997), 40–41.

3 Paul Härmson, „Haapsalu rajamine ja areng keskajal", *Läänlane*, 3. august 1989, 3.

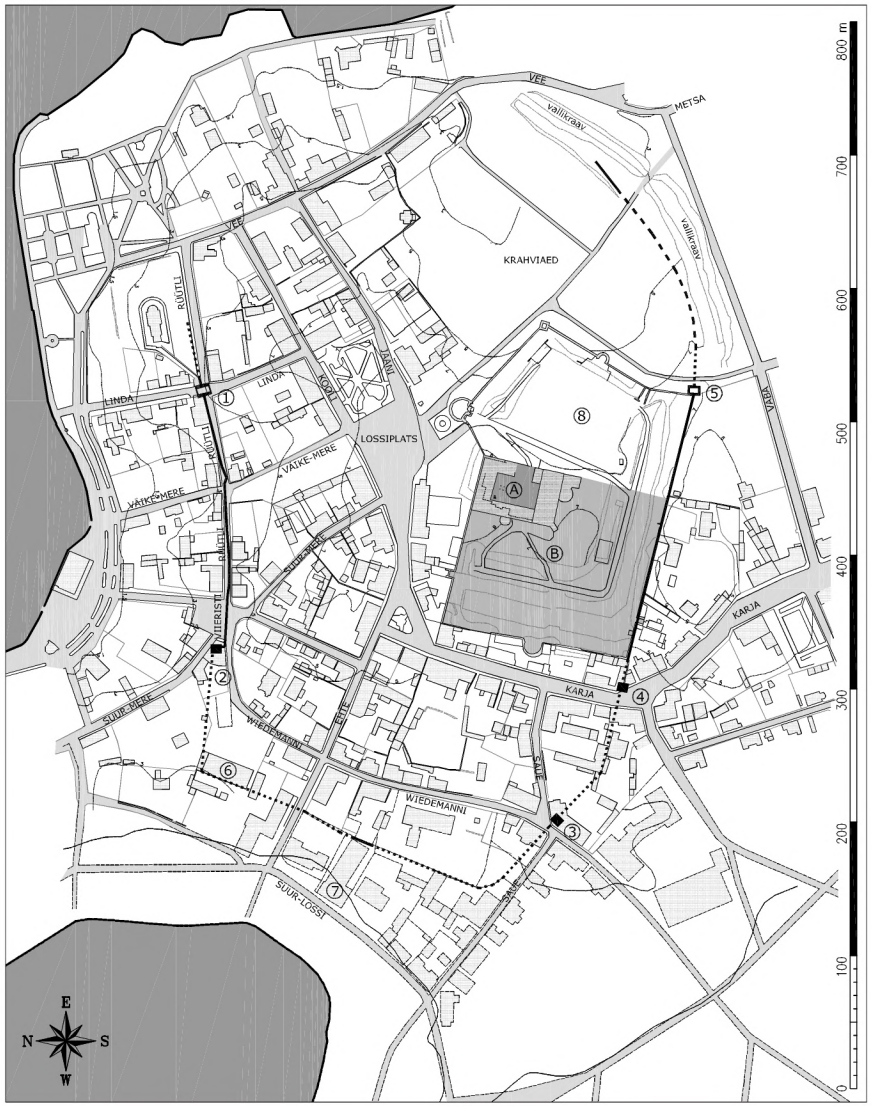

JOONIS 1. Haapsalu linnamüüri rekonstruktsioon hiliskeskajal (koost: Indrek Vainu, Anton Pärn):

1 – Saksa värav
2, 3 – arvatavad väravakohad
4 – Karja värav
5 – Põlluväravatorn
6 – kohtumaja
7 – endine kino
8 – suur eeslinnus
A – pealinnus
B – kastell

(1578), milles Haapsalu üheksa Liivimaa kindlustatud linna seas ei mainitud.[4] Samuti toetas arvamust Samuel Waxelbergi koostatud Haapsalu 1683. aasta linnaplaan koos panoraamvaadetega.[5] Linnavaatel lõunast ümbritseb Krahviaeda puitpalissaad ning linnaplaanil pole tähistatud Krahviaeda piiravat veekraavi, nagu seda on tähistatud linnuse lõunaküljel samal plaanil (JOONIS 2).

Samas oli juba 19. sajandi esimesel poolel teada 1761. aastast pärineva Haapsalu raearhiivi linnamüüri kirjelduse põhjal 1784 koostatud linna ajaloo ülevaade.[6] Selle järgi oli Haapsalul varem merepoolses osas ringmüür ning maa poolt oli linn kaitstud veekraavi ja muldvalliga. Veekraav ulatus merest kuni ringmüürini. Kokku oli linnamüür 550 sülda ehk ligikaudu 1173 meetrit pikk ning veekraav ja muldvall pikkusega 330 sülda ehk ligikaudu 703 meetrit.[7] Linnamüüril oli neli väravat: Karja (*Carrie*), Vene (*Reuschische*), Saksa (*Deutsche*) ja Vee (*Wasser*) värav. Kirjelduse ajaks olid veekraav ja muldvall sisse varisenud ning ka linnamüürist ja väravatest polnud mingeid jälgi näha. Peaaegu samal ajal ilmunud August Wilhelm Hupeli Liivi- ja Eestimaad kirjeldavas ülevaateteoses viidatakse linnamüüri rohketele jäänustele Haapsalu linnaterritooriumil.[8] Hilisemast ajast väärib esiletoomist ajaloolase Kalev Jaago väljaselgitatud Haapsalu linnamüüri tõendavad

JOONIS 2. Samuel Waxelbergi 1683. aasta Haapsalu panoraamvaade linnale lõunast

4 Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika* (Tallinn: Hotger, 1993), 17. Russowi kroonika järgi olid Eesti alal kindlustatud linnad Tallinn, Tartu, Narva, Viljandi, Pärnu ja Läti alal Riia, Cēsis, Valmiera, Koknese.

5 Sedman, *Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest*, 30.

6 Jaago, *Haapsalu arhitektuuri ajalugu XIII–XIX saj.*, 17.

7 Samas. 17. Kalev Jaago pakkus 330 sülla pikkuseks 810,54 m.

8 August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Estland*, I (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1774), 627.

arvukad ürikuteated 16.–17. sajandi raeprotokollides. Neist leiab alates 16. sajandi keskpaigast kinnistute asukohakirjeldustes viiteid linnaväravatele ja linnamüürile: Saksa värav (1551, 1594, 1595, 1617), Suur Rannavärav (1653 – kuni 18. sajandi lõpuni), Vene värav (1689), linnamüür (1651, Kiltsi mõisa krunt asukohaga linna lääneküljel(?)).[9]

Lõplikult aitasid Haapsalu linnamüüri olemasolu tõestada müürileiud alles 1950. ja 1960. aastatest. Suurt tähelepanu pälvis 1957. aastal torustikutööde käigus endise kino taga avatud erakordselt massiivsele müürile kuulunud vundament – 2,9 meetrit paks ja säilinud kõrgusega 1,5 meetrit (JOONIS 1: 7).[10] Selle alumine osa oli suurtest maakividest, mille peal oli mördiga seotud paemüür. Oma asendilt jäi müür kruntide piirjoonele, kulgedes pikalt piki Wiedemanni ja Suur-Lossi tänava vahelist kinnistupiiri. Siinjuures asusid Wiedemanni tänava kinnistud kuni 1,5 meetrit Suur-Lossi kinnistutest kõrgemal. Üldse kajastati 1957. aastal linnuse ja linna kaitseehitisi kohalikus lehes väga aktiivselt, siinjuures arutleti ka linnamüüri ja linnaala piiranud kaitsekraavi asendi üle.[11]

Uuesti avastati linnamüür 1965. aastal linna põhjaküljel, Rüütli (end Wiedemanni) tänava all pea kogu tänava ulatuses veetorustiku kraavi kaevamisel. Sel korral kutsus kohalik koduloomuuseum pealinnast kohale muinsuskaitse esindajad ning paljandunud linnamüüri lõigud jäädvustati arvukatel fotodel. Ühtlasi avaldas Villem Raam linnamüürist esimese lühikäsitluse kultuurilehes Sirp ja Vasar.[12] Nagu varem avastatud paemüür, oli ka siinne laotud tugevale maakividest alusele (JOONIS 3). Koos linnamüüri väljakaevamisega satuti Rüütli ja endise Saksa tänava (tänapäeval Linda) ristumiskohal Saksa väravaga seostatud 8,5 meetrit laia ja peaaegu kaks meetrit kõrge säilinud nelinurksele tornehitisele. Kahjuks pidi artikli autori tõdema, et ekskavaatori kopp riivas Rüütli tänava veetorustiku süvendit kaevates tänava alt paljandunud müüri kogu tänava lõigul, lõhkudes nii linnamüüri kui ka väravatorni alusmüüritist (JOONIS 4).

9 Jaago, *Haapsalu arhitektuuri ajalugu XIII–XIX saj.*, 16–17.

10 Leo Randre, „Kas avastati keskaegse linnamüüri jäänused?“, *Töörahva Lipp*, 14.11.1957, 2.

11 Nt Leo Randre, „Mida kujutas endast Haapsalu loss keskajal?“, *Töörahva Lipp*, 15.06.1957, 2; 27.06.1957, 2.

12 Villem Raam, „Haapsalus leiti keskaegne linnamüür“, *Sirp ja Vasar*, 10.09.1965, 5; SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid (edaspidi SA HLM) HMF 107:1-34.

JOONIS 3. Maakividest vundamendile rajatud linnamüür 1965. aastal Rüütli tänava all (foto: SA HLM)

JOONIS 4. Vaade lõhutud linnamüürile Rüütli tänava lõigul 1965 (foto: SA HLM)

Süvendi põhjapoolset külgseina ääristanud linnamüür oli umbes kaks meetrit paks ning säilinud kõrgusega kuni 1,5 meetrit. Raam oletas, et nelja väravaga linnamüür moodustas ümber linna 1,4 kilomeetri pikkuse ringi, võttes enda haardesse ka piiskopilinnuse. Müür võis tema arvates olla kuus meetrit kõrge. Linnamüüri ehitusajaks pakkus Raam piiskop Winrich Kniprode valitsemisaja ehk ajavahemiku 1385–1419. Müüri hilisemat kadumist linnapildist seostas uurija 16. sajandi teise poole Liivi sõja sündmustega, mil Haapsalu rohkete vallutamistega kaasnes ka linnamüüri purustamine. Hiljem kadus mõte seda taastada ning 17. sajandil kasutati lagunenud müüri kive ehitusmaterjalina linna ja linnuse ümberehituses ning vanad alusmüürid kattusid täiteprahiga. Sel põhjusel ei jõudnudki Raami arvates linnamüüri jäänused 1683. aastal koostatud Haapsalu vanimale linnaplaanile. Väärib märkimist, et samas artiklis vihjati ka linnamüüri säilmete varasematele leidudele Wiedemanni tänava piirkonnas. Kokkuvõttes oli Villem Raami Haapsalu linnamüüri kirjeldus murdepunkt selle kinnistumisel teaduskirjanduses.[13] Samas esines müüri kohta vastuolulisi arutluskäike veel hiljemgi.[14] Vahepealsetel kümnenditel leidis käsitlemist linnamüüri ühe võimaliku asukohana ka Jaani tänava kinnistuid Krahvi aiast eraldanud müür.[15]

Linnamüüri sai uurida taas alles 1996. aastal, mil veetorustiku paigaldamisel puhastati osaliselt välja Saksa värav koos linnamüüri lõiguga Linda ja Rüütli tänava ristmikul (JOONIS 1: 1; JOONIS 5 ja 6).[16] Sel korral sai võimalikuks teha ka mõõtmistöid Linda tänava lahepoolses osas, kus avati Saksa värava otsasein ühes selle taha jääva väravakäiguga ning linnamüürilõik väravatornist idas.[17] Tänu sellele täpsustati üsna palju Saksa

13 Nt Villem Raam, *Haapsalu piiskopilinnus, 1 köide: ajalooline õiend* (Tallinn, 1969), 14; Sedman, *Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest*, 29–34.

14 Vrd Kalvi Aluve, „Uuringutest ja ennistustöödest Haapsalu linnuses, 4“, *Töörahva Lipp*, 28.10.1986, 3; Kalvi Aluve, *Haapsalu piiskopilinnus* (Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 1998), 36–38; Härmson, „Haapsalu rajamine ja areng keskajal“.

15 Sedman, *Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest*, 33.

16 Varem, 1992. aastal fikseeriti lõhutud müürikatkend Rüütli 2 lähistel, säilinud paksusega 1,76 m, vt Plaan. Haapsalu. Rüütli tn. Linnamüür (12.1992), mõõdistas I. Vainu, arheol. A. Pärn, l 14 (käsikiri SA HLM).

17 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos“, 41; Haapsalu, Saksa väravatorni kaevand: asendiplaan, põhiplaan, lõiked (11.1996/02.1997), mõõdistas I. Vainu, arheol. A. Pärn (käsikiri SA HLM).

värava 1965. aasta kirjeldust: paekivist laotud u 9,5 meetri laiune Saksa värav eendus linnamüürist esimesel ehitusetapil 4,3 meetrit ning järgneval väravatorni külgseinte pikendamise järel vähemalt 6,7 meetrit. Olen varem seostanud müüripikendusi väravaesise kaitseehitisega, juurdeehitise analüüs seisab veel ees.[18] Saksa värava idaseina paksus küündis u 2,5 meetrini, külgseinte müüripikendused olid kahe meetri laiused. Siinjuures jäi värava läänesein osaliselt Peetri maja (Rüütli 4) alla. Väravatorni otsaseinas avati u 2,5 (kuni 3(?)) meetri laiune lõhutud põskedega väravaava. Selle taga fikseeriti u 4,2 meetrit lai ja 4,7 meetri pikkuselt säilinud paeplaatidest laotud põrandaga väravakäik. Väravaavast umbes kaks meetrit seespool väravakäigus avati kolm meetrit lai ning 2,5 meetri pikkuselt säilinud nelinurkne, u 1,2 meetrit sügav tühimik. Tõenäoliselt on siin tegemist väravakäigu põrandasse rajatud tõstesilla vastukaalu pesaga.[19] Idaküljel oli Saksa värava vundament seotud linnamüüriga, millest puhastati välja umbes nelja meetri pikkune lõik. Müüri säilinud ülaosa oli

JOONIS 5. Väljakaevatud Saksa värava vundament 1996. aastal (foto: Anton Pärn)

18 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos“, 41.

19 Autor tänab Jaak Mälli ehitusliku tähelepaneku eest.

u 1,8 meetrit[20] ning astmeliselt laotud sokliosa kuni 2,5 meetrit lai. Nii väravatorn kui ka linnamüür olid säilinud kuni kahe meetri kõrguselt. Samas ei järginud müür Rüütli tänava põhjapoolset serva, vaid pöördus tänavarinnatisest haljasala poole. Tänu Saksa värava ülesmõõtmisele täpsustus ka Linda (end Saksa) tänava siht, millel linnavärava toimimise ajal oli suund raekojaesise pargi kirdenurka.[21] Tänapäeva Linda tänav lõpeb raekoja otsaseina kohal.

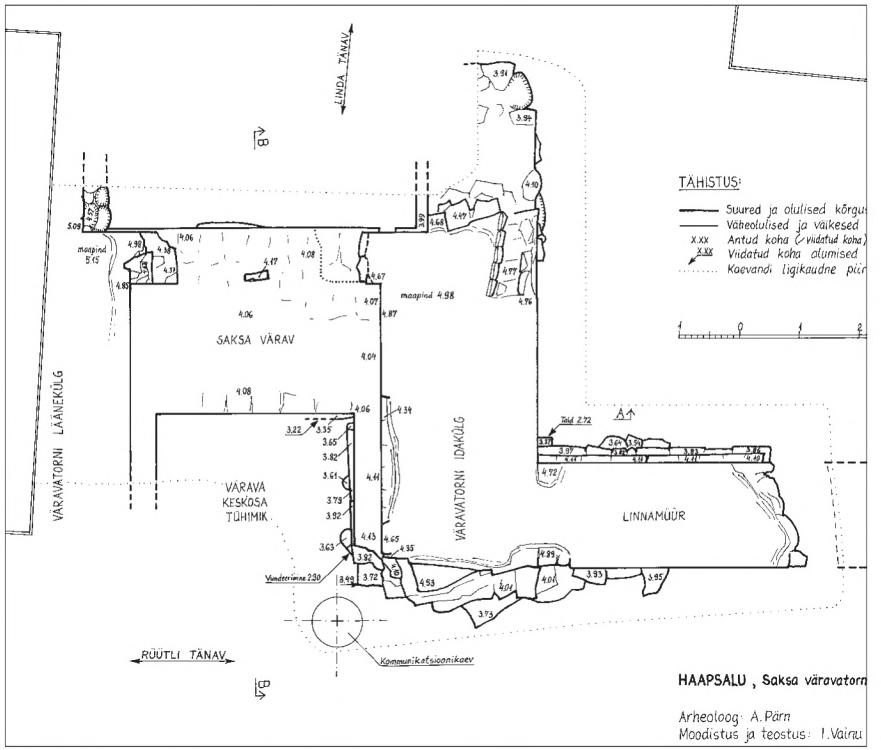

JOONIS 6. Väljavõte Saksa värava ülesmõõtmisjoonisest
(koostanud Indrek Vainu, 1996/97)

20 2002. aastal juhiti veetorustik läbi linnamüürist, Saksa väravast idas, kus müüri laiuseks mõõdeti enam kui kaks meetrit (Erki Russow, „Archäologische Rettungsausgrabungen in Haapsalu“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological fieldwork in Estonia 2002* (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003), 216–217; Abb. 1: 1).

21 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos“, 35; joonis 4: IV.

Viimastel kümnenditel on linnamüüri jäänuseid leitud Viieristilt (2003)[22] ning Rüütli ja Väike-Mere tänava ristmikult (2015). Rüütli tänava põhjaküljel fikseeriti müüri asend kõnnitee all, kusjuures müür jäi serva pidi tänavaäärse hoone alla.[23] Taas leidis kinnitust, et linnamüüri alusvundament oli rajatud massiivsele maakivivundamendile. Täiesti uue kohana kaardistati linnamüür Viieristil, kus see jooksis lääne suunas endise apteegi poole.[24] Maakividest alusel paekivimüür oli kaks meetrit lai ja säilinud kõrgusega kuni 0,9 meetrit.[25] Müüri alusvundamendi laius kõikus 2,4–2,75 meetri vahel.

Linnaterritooriumist väljaspool on linnamüüri jäänuseid leitud Krahviaia idakülge piiravast vallikraavi vallist, linnusest kagus. Esimest korda avati siin 13 meetri pikkune müürilõik tenniseväljakute paviljoni ehitamisel 1994. aastal. Linnamüür jäi siin kohakuti Metsa tänava lõpuga ning selle suund oli suure eeslinnuse kagunurga ehk Põlluväravatorni poole (JOONIS 1).[26] Müür oli säilinud u 0,6 meetri kõrguselt ja oli ligikaudu kaks meetrit lai. Siinkohal on oluline teada, et müürist mõnikümmend meetrit Vee tänava poole kaevati mõni aasta varem vallikraav kahes lõigus läbi ning mingeid jälgi müürist ei leitud. Küll aga leiti Vee tänava poolses osas valli alt jälgi hoopis varasemast vallkuhjatisest, mida oli välisküljelt paeplaatidega vooderdatud. Vallkuhjatise pealt põlengukihist võetud söestunud puidu-

22 Erki Russow, *Arheoloogilised järelevalvetööd Vee, Kooli, Rüütli, Suur-Mere ja Wiedemanni tänaval ning Viieristil 12. mai–26. juuni 2003* (Tallinn 2003; käsikiri SA HLM), 11; joonis 1; foto 20, 21; Erki Russow, „Weitere Forschungen in der Stadt und Burg Haapsalu“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia 2003* (Muinsuskaitseamet, Tallinn 2004), 152–153, 159; Abb. 2.
Erki Russow, „Linn linna all II. Arheoloogilised kaevamised Haapsalus 2003. aastal“, *Läänemaa muuseumi toimetised*, VIII (Haapsalu, 2004), 103, joonis 1: B; joonis 2; Russow, „Weitere Forschungen in der Stadt und Burg Haapsalu“, 148–159; Abb. 1: B, Abb. 2.

23 Erki Russow, „Linn linna all II“, 102; joonis 1: A; Russow, *Arheoloogilised järelevalvetööd Vee, Kooli, Rüütli, Suur-Mere ja Wiedemanni tänaval ning Viieristil 12. mai–26. juuni 2003*, 8, joonis 1; foto 15.

24 Russow, „Linn linna all II“, 103; joonis 1: B; joonis 2.

25 Russow, *Arheoloogilised järelevalvetööd Vee, Kooli, Rüütli, Suur-Mere ja Wiedemanni tänaval ning Viieristil 12. mai–26. juuni 2003*, 10; foto 21.

26 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos“, 41; Anton Pärn, „Haapsalu linna kujunemisest keskajal“, *Ars Estoniae Medii aevi Villem Raam Viro Doctissimo et Expertissimo* (Rapla: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995), 140; Plaan. Haapsalu krahviaed. Kaevand VI (10.1994), mõõdistas I. Vainu; arheol. A. Pärn, l 1 (käsikiri SA HLM).

proov andis ajavahemiku 1478–1640. Olen varem vallkuhjatist seostanud hilisema (17. sajandil(?)), Krahviaeda piiranud puitpalissaadiga[27] Lisaks leiti vallkuhjatise tagant tõenäoliselt samaaegne ning samuti linnuse kagunurga poole kulgenud ligikaudu 3,65 meetrit lai paekivisillutis, mida sai jälgida paarikümne meetri pikkuselt.[28]

Päris hiljuti, 2016. aastal satuti Krahviaias torustike kaevetöödel linnamüürile kolmes lõigus.[29] Vallikraavi valli läbikaevamisega väljapuhastatud müürilõigud olid 2–3 meetri laiused ning laotud suurematest maakividest vundamendile (0,5–1 m), müüride säilinud kõrgus küündis 0,5–0,6 meetrini. Kahel juhul oli müür ehitatud põlengukihile, kusjuures mõlemad müürid jäid Metsa tänavalt parki läbivast teest vahetult lääende. Sellest võetud proovi radiosüsiniku dateering andis ajavahemiku 11. sajandi lõpp – 13. sajandi algus. Uurimistöid teinud arheoloog seostas linnamüüri all olevat põlengukihti kuuluvat kas varasemale puidust kaitsetarale või linnalisele asulale eelnenud muinasaegsele sadamakohale.[30]

Pea terve 2017. aasta toimunud torustike kaevetööd Haapsalu vanalinnas, eriti Rüütli tänava kohal, võimaldasid üle aastakümnete taas jälgida müüri kulgemist umbes 200 meetri pikkusel tänavalõigul. Linnamüüriga seotud uuringud kulmineerusid Rüütli ja Linda tänavate ristumiselt kuni Viieristini (JOONIS 1). Ühtlasi tekkis võimalus saada ülevaade linnamüüri varasematest kahjustustest, kuna 1965. aastal tehtud fotodelt oli põhjust oletada suuremaid müürilõhkumisi. Tehnilise poole pealt oli Haapsalus esmakordne, et veetrasside uuendamisel kasutati puurimismeetodit ning kanalisatsioonitrasside juures nii puurimist kui ka avatud trassi. Kuna torustikud paigaldati erineval ajal, tuli linnamüüri uurida pea kümnes eri suurusega kaevandis. Selline ühel tänavalõigul uuringute korduv tegemine nõudis varasema andmestiku pidevat üle kontrollimist ja uuega sidumist.

Nagu näitasid välitööd Saksa värava kohal, sai 1996. ja 2017. aasta mõõtmistulemusi võrreldes täpsustada väravatorni suurust, mis praeguste tulemuste kohaselt oli u 9,5 meetrit lai ja u 11 meetrit pikk. Selgus, et Saksa värava võrdlemine varem saadud mõõtmete (8,36 × 5,80 m) põhjal eeslinnuse väravatornidega pole põhjendatud.[31] Väärtuslikku teavet koguti linnamüüri asukoha täpsustamisel. Kui senini on Saksa väravast lääne (ehk Viieristi) poole kulgenud linnamüüri asendit seostatud Rüütli tänava põhjaküljega, siis nüüd selgus, et müüri asend ei ühildu kõikjal tänava merepoolse osaga. Nimelt tegi linnamüür Linda tänavalt Väike-Mere tänava poole liikudes loogakujulise kurvi, pöördudes tänava põhjaküljelt tänava lõunaküljele ning Väike-Mere tänava juures tagasi oma endisele kohale (JOONIS 7). Suuna muutust dikteeris poolsaare reljeef, kuna antud piir-

JOONIS 7. Linnamüüri loogakujuline kurv Linda- ja Väike-Mere tänavate vahel (rekonstruktsioon: Indrek Vainu; foto: Anton Pärn)

27 1478–1640 (Tln. – 1758, 331+/– 30 BP); Anton Pärn, *Haapsalu „Krahvi aia" arheoloogiliste välitööde aruanne* (Haapsalu 1993; käsikiri autori valduses); Kaevand II. Plaan. Profiil 2 (lk. 3). Hiljem on proovi seostatud ekslikult linnamüüri ehitusega vt Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos", 41.

28 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos", 40.

29 Katrin Treumann, *Aruanne arheoloogiliste uuringute teostamise kohta Läänemaal Haapsalu linnas „Krahvi aias" Vaba tn 7* (Tallinn, 2016), 5–9, joonis 2 (käsikiri Muinsuskaitseametis).

30 Vt Treumann, *Aruanne arheoloogiliste uuringute teostamise kohta Läänemaal Haapsalu linnas „Krahvi aias" Vaba tn 7*, 6–10, joonis 2:a, b; 3-5; fotod 11, 12, 18–21; 1015–1204 (Tln. – 3872, 976 +/– 55 BP). Vt Erki Russow, Ulla Kadakas, „Archaeological fieldwork in 2016", *Archaeological fieldwork in Estonia = Arheoloogilised välitööd Eestis 2016* (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2017), 17–18, 30.

31 Aluvee, *Haapsalu piiskopilinnus*, 38.

konnas jäi maapind kõigest kolm meetrit kõrgemale merepinnast. Ainult nii sai vältida kõige kaugemale poolsaare sisse ulatuvat madalat nõgu, mis jäi taganeva müüri vastasküljele. Linnamüüri vundamendi rajamissügavuste võrdlemine näitas, et Väike-Mere ristumisel Rüütli tänavaga ja Viieristil saadud vundamendi sügavuste vahe oli 1,7 meetrit.

Piirkond, millest müür ümber suunati, oli ehituse ajal madal vesine ala. Veendusime selles ise, kui pidime kaevetööde käigus selles lõigus eemaldama u 2,5 meetrit linnamüüri. Kaevasime müüri maakividest vundamendi alusest põhjasavist välja seitsme lepapuust vaia jäänust. Pikimast neist oli säilinud 46 cm ning vaia suurim läbimõõt küündis 11 cm-ni (JOONIS 8). Paremini säilinud vaiadel olid otsad kahelt poolt teravaks taotud. Vaiade vahekaugus oli keskmiselt 0,2–0,3 meetrit. Kuna müüri alla jäi plastne liivsavi, oli kiilukujuga vaiade peamine eesmärk pinnast tihendada, et tagada alusvundamendile vaadeldavas lõigus lisakandevõime. Ilmselt ulatusid vaiad alumise vundamendirea moodustanud maakivide vahele, aidates ühtlasi kinnistada kivide kohale asetamist. Neljalt lepapuust[32] vaialt võetud radiosüsiniku proovi põhjal sai paigutada need aastatesse 1301–1449, 1285–1480, 1286–1429 ja 1312–1635,[33] seega ajavahemikku

JOONIS 8. Linnamüüri vundamendi alt väljakaevatud lepapuust tahutud otstega vaiad (foto: Anton Pärn)

32 Puidu määras dendrokronoloog Alar Läänelaid (Tartu Ülikooli ökoloogia ja maateaduste instituut).

33 TA-3128, 530 +/–50 BP; TA-3129, 530 +/–70 BP; TA-3130, 590 +/–90 BP; TA-3131, 460 +/–70 BP.

13. sajandi lõpust ja/või 14. sajandi algusest kuni 15. sajandi keskpaiga või teise pooleni, üks veelgi hilisemasse aega. Lai ajavahemik dateeringutes tuleneb ilmselt vaiade mattumisjärgsest kõdunemisest ja laboris saadud benseeni hulgast. Kui välistada äärmused, võiks vaiad pärineda 15. sajandi esimesest poolest või keskpaigast. See võiks olla pidepunkt vähemalt linna põhjapoolsel küljel või Rüütli tänava sihis linnamüüri ehitamise aja määramisel. Ajaliselt sobitub see Haapsalu hiliskeskaegsesse linnaehituse konteksti, mida iseloomustab linnaalal aktiivne kivihoonestamine ning linnaterritooriumi laienemine.

Lisaks Rüütli tänava uuringutele oli 2017. aasta hilissügisel võimalik jätkata linnamüüri uuringuid ka Viieristil (JOONIS 1: 2). Siin selgus, et linnamüür, mis jooksis piki Wiedemanni tänava endise apteegihoone välisseinaga rööbiti, n-ö kadus mõne meetri järel maja alla. Haapsalu 1683. aasta linnaplaanil näeb Viieristi kohal väljavenitatud, ebakorrapärase kujuga platsi.[34] Näib, et selle lääneosa ulatus hilisema apteegihoone (Wiedemanni 2) õuealale välja. 1800. aasta plaanil on väljaku poole ahenev kinnistu saanud küll hilisemad piirid, kuid on praeguste Wiedemanni ja Suur-Mere tänava ristmikul veel hoonestamata.[35] Alles sama sajandi keskpaiku ehitati sinna kahe tänavaga piirnev kivihoone.[36] Viieristi platsi on seostatud ühe võimaliku linnamüüri värava asukohaga.[37] Arvestades linnamüüri kadumist Wiedemanni 2 kohal, oletan, et väravatorni võimalik asukoht võis jääda endise apteegi alla.[38] Nimelt asub hoone Suur-Mere tänava poolse ruumi all paekivimüüriga kelder, mida inventeerimisplaanil ei esine.

Alates Wiedemanni tänavast piki linna territooriumi läänekülge on müüri suuna mahamärkimine probleemsem. Näib, et Wiedemanni ja Suur-Lossi tänavast edasi suundus müür lääne-loode suunas kuni endise kohtumajani (JOONIS 1: 6), võttes enda haardesse enam kui kolm meetrit üle merepinna jäänud ala, ja pöördus siis järsult lõunasse. Kohtumaja läänepoolne külgsein jääb Neidude tänavalt vaadates põhja-lõunasuunaliselt kõrgemale rinnatisele. Siit edasi järgis müür vana rannavalli, saades järgnevalt Wiedemanni ja Suur-Lossi tänava vahele jäänud põhja-lõuna-

34 Haapsalu linnaplaan 1683: Rahvusarhiiv (edaspidi RA) EAA.5393.1.331.

35 Vt Haapsalu linnaplaan 1800: RA EAA.2072.2.331, kinnistu 46.

36 Vt Haapsalu linnaplaan 1848: RA EAA.854.4.GV1051, kinnistu nr 54.

37 Sedman, *Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest*.

38 Samas, 34.

suunaliseks kinnistupiiriks. Tõendiks on sellelt 1957. aastal leitud linnamüüri alusvundament. Linnamüüri kulg näitaks, et nii kasutati maksimaalselt ära poolsaare topograafilised võimalused linnaala laiendamisel mere poole, tugevdades linna kaitsevõimet müüri veelähedase asendiga läänekülje. Siinkohal on vajalik märkida, et 2015. aastal avatud müürilõik lasteaia Tõruke (Wiedemanni 12) õuealal, mida peeti linnamüüri osaks, ei ole viimasega siiski seotud.[39] Leitud müür oli küll põhja-lõunasuunaline (1,6 meetrit lai ja üks meeter kõrge), jäädes paari meetri kaugusele Wiedemanni tänava kõnniteest. Müüri alumine osa oli laotud tavapärasele Haapsalu linnamüürile vastupidi – paekividest alusele jäi maakiviladu.[40] Oma asendilt ei arvestanud müür langevat reljeefi, kuna asus kinnistupiirist ja 1957. aastal leitud müürijäänustest (JOONIS 1: 7) Wiedemanni tänava pool. Varasemast on teada, et lasteaia juurdeehitise tõttu tekkisid 1970. aastatel vajumisprobleemid, mida seostati toona vallikraaviga.[41] Vajumine võis olla seotud pigem seljandiku lähikonna kui tänavaäärse alaga. Visuaalsel vaatlusel eristub lastaed ümbritsevatest kinnistutest õueala kõrgema planeeringuga, mis on saavutatud hilisema täitmise teel.

Ebaselgeks jääb esialgu linnamüüri edelanurk ja ka müüri pöördumine läänepoolse eeslinnuse (edaspidi kastelli) edelanurgani.[42] 1800. aasta linnaplaanil on selgelt jälgitav kastelli lõunamüüriga sama sihti hoidnud ida-läänesuunaline sirgelt kulgenud kinnistupiir, mida tänapäeval tähistavad kõrged paekivist tulemüürid.[43] Kahjuks puuduvad selles piirkonnas linnamüürile viitavad ehitusjäänused. Mõneti ootamatult pöördub Wiedemanni ja Suur-Lossi tänava vaheline kinnistupiir enne Saue tänavani jõudmist kagusse. Ühendust kastelli lõunamüüriga sama sihti hoidva läänesuunaga kinnistupiiriga on Saue ja Wiedemanni tänava vahel raske kokku viia. Ent ka 1683. aasta linnaplaanil jäi Wiedemanni ja Saue tänava ristumiskohas ebakorrapärane, Viieristi sarnane väljavenitatud plats. Viimane ulatus

39 Katrin Treumann, *Aruanne arheoloogiliste uuringute teostamise kohta Läänemaal Haapsalu linnas F. J. Wiedemanni tänav 12 kinnistul (Lasteaed „Tõruke" kanalisatsiooni rekonstrueerimistööd)* (Tallinn, 2015; käsikiri SA HLM).

40 Treumann, *Aruanne arheoloogiliste uuringute teostamise kohta Läänemaal Haapsalu linnas F. J. Wiedemanni tänav 12 kinnistul*, 5–7, joonis 2, 3; foto 1, 5, 6.

41 Sedman, *Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest*, 35.

42 Kaur Alttoa, „Haapsalu linnuse kujunemisloost: märkmeid ja märkusi", *Läänemaa muuseumi toimetised*, XVII (Haapsalu, 2014), 42 jj.

43 Vt Haapsalu linnaplaan 1800: RA EAA.2072.2.331, kinnistud nr 4, 56.

välja kuni praeguse Wiedemanni gümnaasiumi kinnistuni.[44] 1800. aasta linnaplaanil leiab siit tänavaäärse hoonega kinnistu, mille õueala on veel tänapäevalgi lohus.[45] Kas ei võiks ka siit, tänavate ristumiskohast, otsida seoseid hilisemate hoonete peale ehitamisest linnavärava kohale (JOONIS 1: 3)? Linnamüüri liitumine kastelli lõunamüüriga tähendas viimase sidumist nn linnamüüri koosseisu (JOONIS 1: A, B). Kastelli kagunurgast jätkus müür edasi Põlluväravatornini (JOONIS 1: 5),[46] sealt kulges edasi umbes tänapäeva Metsa tänava otsani.

Ehkki kastellist Põlluväravatornini jätkunud linnamüür piiras hoonestamata territooriumi, kaasnes selle ehitamisega vaadeldaval lõigul ühe varasemast ajast pärineva hoone lammutamine(!). Nimelt eristub vahetult enne Põlluväravatorni linnamüüri „neelatud" kolmnurkviilkatusega kivihoone otsasein (JOONIS 9).[47] Umbes 9,8 meetrit laia otsaseina maapealset korrust eraldavad muust müürimassist nurgakvaadrid, eriti selgelt selle läänekülje. Katuse järsk kaldenurk u 54 kraadi näitab maja hiliskeskaegset päritolu. Alam-Saksimaal tunti sellise kaldenurgaga (55–57 kraadi) pennsarikatega katusega maju 15. sajandi keskpaigas ja 16. sajandi alguses.[48] Kõnealuse Haapsalu kivimaja puhul on huvitav detail, et viilukalle on tellistega tähistatud. 15. sajandi teisel poolel muudeti lõunapoolne linnamüür koos Põlluväravatorniga suure eeslinnuse ringmüüri osaks (JOONIS 1: 8).[49]

Tänu linnaala linnamüüriga ümbritsemisele näeme kujukalt, et 15. sajandi teiseks pooleks hõlmas linnaterritoorium koos linnusega u 15,6 ha, millest kinnistud võtsid enda alla u 9,5 ha. Võrreldes 13.–14. sajandiga oli

44 Vt. Haapsalu linnaplaan 1683: RA EAA.5393.1.331.

45 Vt. Haapsalu linnaplaan 1800: RA EAA.2072.2.331, kinnistud nr 4, 56.

46 Raam, *Haapsalu piiskopilinnus, 1 köide: ajalooline õiend*, 32, 33; Aluvee, *Haapsalu piiskopilinnus*, 30–31.

47 Autor tänab arheoloog Joachim Müllerit (Brandenburg) konsultatsiooni eest hoone ehituskonstruktsioonide interpreteerimisel.

48 Vt Fred Kaspar, *Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur Nutzung von Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo* (Bonn: Habelt, 1985), 73–74; Heinrich Stiewe, *Hausbau und Sozialstruktur einer niederdeutschen Kleinstadt. Blomberg zwischen 1450 und 1870* (Detmold, 1996), 67; Hubertus Michels, *Städtischer Hausbau am Mittleren Hellweg: die Entwicklung der Wohnbauten in Soest von 1150 bis 1700*, Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Bd. 94, (Münster/New York/München/Berlin: Waxmann 1998), 116 jj.

49 Aluvee, *Haapsalu piiskopilinnus*, 26, 30–31; Alttoa, „Haapsalu linnuse kujunemisloost: märkmeid ja märkusi", 57.

see suurenenud peaaegu kaks korda.[50] Samas võib mõista varasemate uurijate skepsist, sest linnamüüri asendi rekonstrueerimine näitab kujukalt linnuse ja linnamüüri äärmiselt lühikest vahekaugust, mis teinekord on vaevalt 100 meetrit või vähemgi. Mõlema vahele „pressitud" linnaala sai laieneda vaid linnust hobuserauana kaarjalt ümbritsedes. Samas tähistas peaaegu veepiirile rajatud linnamüür omakorda maksimaalset ehitusala, mille taha jäi juba rand. Kui arvestada nüüdset uurimisseisu, pole linna idaküljelt linnamüüri kohta andmeid. Nähtavasti oli see kõige vähem ohustatud piirkond, kuna linnusest idasse jääv madal vesine ala jäi pikemaks ajaks raskesti läbitavaks. Kuigi see oli avatud lahele, oli siin suhteliselt madala veetaseme tõttu raske maabuda. Kui võtta aluseks 1761. aasta linnamüüri ja vallikraavide kirjelduse, oleks võimalik 1,17 km pikkuse linnamüüriga piirata linnaterritooriumi kaarega põhjast lõunasse, jättes idaküljе vabaks. Samuti piisaks kirjelduses mainitud umbes 700 m pikkusest vallikraavist, et läbistada ida-läänesuunaliselt poolsaare kael.

Nagu näitasid viimased uurimistööd, ei saa Rüütli ja Wiedemanni tänavat käsitleda linnamüürijoone markeerijatena.[51] See, kuidas vanem tänavavõrgustik on kujunenud, väärib linnamüüri uuringute taustal edaspidi kriitilist ülevaatamist,[52] ning tänu linnamüüri asukoha väljaselgitamisele Krahviaias vajab senine argumentatsioon koos piirkonna stratigraafiaga hõlmavat analüüsi. Viimaste uuringutega saadud varane, 13. sajandi alguse söeproovi tulemus ei viita veel linnaeelsele varaasustusele,[53] kuigi päris kindlasti kuulus siinne poolsaar tänu soodsale asendile ja ümbritsevale asustusele muinasaja Ridala asustusmustrisse.[54] 1683. aasta Haapsalu

50 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos", 38, 42.

51 Vt Rivo Bernotas, „Estonian small towns in the Middle Ages: archaeology and the history of urban defense", *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2013), fig. 4. Artiklis on ekslikult mainitud Haapsalule linnaõiguse andmist 1294, tegelikult toimus see 1279.

52 Vt Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos", 33, 35; joonis 4.

53 Russow, Kadakas, „Archaeological fieldwork in 2016", 17.

54 Vt Pärn 1995, 134; Anton Pärn, „Haapsalu – Wurzeln, Gründung und Entwicklung", *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, X (Lübeck: Schmidt-Römhild, 2016), 521–523; vt Armand Baeriswyl, „Auf der grünen Wiese oder im dichten Eichenwald? Die Anfänge der Zähringerstädte Freiburg im Breisgau und Bern im Licht archäologischer Erkentnisse", *Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, 22 (Linz, 2011), 1–19.

linnaplaanil jääb antud leiukoha vahetusse lähedusse linnuse lõunaväravani viiv nn vana kaitsekraav.[55] Kas sellel hilisel nähtusel võib olla proovi tulemusele oma kaasmõju?

Arutledes Haapsalu linnamüüri ehituse üle, tõuseb esile müüri ehituslik eripära: kuni kahe meetri paksuse paemüüri aluse moodustab suurtest, üksteise vastu asetatud massiivsetest (läbimõõduga kuni 1 m) maakividest vundament, millele on laotud paekivimüür. Maakive sai arvukalt hankida Lääne-Eestile ja Haapsalu piirkonnale omastest rannaäärsetest kivikülvidest.[56] Kivide asumine lähikonnas võimaldas neid mööda jääd või külmunud maad hõlpsamini linnani transportida. Tänu Haapsalu veeäärsele

JOONIS 9. Kivihoone kolmnurkviiluga otsasein suure eeslinnuse lõunamüüris
(foto: Anton Pärn)

55 Pärn 1995, 139; Anton Pärn, „Die Lage der Wehrbauten in der topographischen Situation und der Stadtplanung von Haapsalu", *Castella Maris Baltici II*, Sörmländska handlingar, 49; Lund Studies in Medieval Archaeology, 18 (Nyköping, 1996), 154–155.

56 Vt Rein Pirrus, *Eestimaa suured kivid: suurte rändrahnude lugu* (Tallinn: TTÜ Geoloogia Instituut, 2009), 33–34; joonis 11.

asendile oli materjali üpriski lihtne koguda. Materjaliga seotud ettevalmistustööd olid etapilised, sisaldades kindlat järjekorda nõudvaid toiminguid, nagu näiteks kivide väljavalimine ja kokku kogumine, materjali kohalevedu, ettevalmistused müüritöödeks jms. Müüri alumiste maakivide alt leitud väiksemad paeplaadikesed viitavad vundamendi aluspinnase ettevalmistamisele (sh vaiade kasutamine). Suurte raskuste transport nõudis oskuslikku logistikat: arvukalt veoloomi, -vahendeid ja töökäsi. Etnograafilise materjali põhjal veeti Lääne-Eestis kive madalreega, mille levikus Baltimaadesse on nähtud hilisemaid, keskaegseid mõjutusi Kesk-Euroopast, eriti Saksa aladelt ning seost linnakultuuriga.[57]

Mastaapsed tööd eeldasid majanduslikku tugevust, ent millest selline jõukus Euroopa äärealal? Haapsalut on iseloomustatud küll kui väikelinna, ent samal ajal oli ta Saare-Lääne piiskopkonna pealinn – siin asusid piiskopkonna toomkirik ja toomkapiitel ning samas ka piiskopi residents. Nii olid linnus ja linn üksteise külge „klammerdatud" – ühes käidi tööl ja teises elati. Siia oli koondunud riigi võimukeskus ühes vajaliku ametkondliku kompetentsi ja esindusfunktsioonidega.[58] Teadaolevalt pidi alates 14. sajandi esimesest veerandist siinne ametisse kinnitatud piiskop tasuma Rooma kuuriale 1300 floriini (138 kg hõbedas) ehk poole rohkem kui Tartu, Tallinna ja Kuramaa piiskop kokku. Isegi Riia peapiiskopi lõiv oli väiksem – kõigest 800 floriini.[59] Selline maksumäär kehtis 15. sajandini välja. Ühe võimaliku jõukuse allikana on nähtud piiskopile kuulunud suuri maavaldusi.[60] Kindlasti andsid lisatulu ka sadamad, Haapsalu kõrval ka Vana-Pärnu. Ei saa unustada, et piiskop oli ka üks mõjukamaid kaupmehi.[61] Kõik see toetaks keskuse kaitseehituslike ambitsioonide elluviimist.

57 Ants Viires, *Talurahva veovahendid: Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu* (Tallinn: Valgus, 1980), 36–43; joonis 17, 18.

58 Klaus Neitmann, „Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung", *Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage. Residenzenforschung*, hrsg. von der Residenzen-Kommission der Göttinger Akademie der Wissenschaften, 1 (Sigmaringen: Jan Thorbeke Verlag, 1990), 24 jj.

59 Ivar Leimus, „Saare-Lääne piiskop – rikkaim mees Liivimaal?", *Läänemaa muuseumi toimetised*, VI (Haapsalu, 2002), 7–12.

60 Samas, 9.

61 Vilho Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*, Annales Academicae Scientiarum Fennicae, 76.2 (Helsinki, 1952).

Kui tulla veel kord tagasi linnamüüri ehitamisaja juurde, seostub see ka praeguse uurimisseisu põhjal enam 15. sajandi esimese poole või keskpaigaga. Nii on üksmeelselt arvanud ka varasemad uurijad.[62] Ajaliselt langeks Haapsalu linnamüüri ehitus tulirelvade ajastu algusesse, esindades veel keskajale omast kaitseehituslikku arhitektoonikat – ümbrusest selgelt esile tõusev ja monoliitne. Seega tähistas 15. sajandi keskpaik sarnaste kaitseehitiste ajastu lõppu. [63]

2017. aasta välitööde põhjal võib väita, et enam lõhuti Rüütli tänava lõigul linnamüüri 1965. aastal torustikutöödega Väike-Mere tänavalt kuni Linda tänavani – loogakujulisest linnamüürist ja üle tänava laiuvast Saksa väravast kaevati risti läbi. Samuti lõhuti müüri neis lõikudes, kus peamagistraalilt viidi kõrvaltorustikud tänava põhjaküljel asunud kinnistutele.

Nagu näitasid linnamüüri uuringud, jätkus Haapsalu asutamisega alguse saanud panustamine linna kaitseehituslikku tugevusse kuni uusajani välja. Linnaasustuse kujunemiskäik oli tugevasti mõjutatud poolsaare reljeefist, millega tuli arvestada nii piiskopilinnuse kui ka linnaala asendi valikul.[64] Poolsaare kaelale ehitatud linnus kasutas maksimaalselt ära parima asukoha ning vanem linnaala paigutus linnuse ja väina vahele. Seejärel kogu linnaterritooriumi müüriga ümbritsemine annab tunnistust ebaproportsionaalselt suurest kaitseehitiste osakaalust linnaelus, sest jätkus ka linnuse arendamine nii laiendamise kui ümbritsevate vallikraavide rajamisega. See kinnitab, et Haapsalu näitel oli tegemist piiskopliku (riigi)võimu elluviimiseks rajatud keskusega, linna väiksus ei olnud siin määrav. Ehk on õigem öelda, et Haapsalu linna arengut mõjutasid kuni uusaja alguseni välja kolm võimufaktorit: koha topograafia, piiskopivõim ja kaitseehitised.

62 Jaago, *Haapsalu arhitektuuri ajalugu XIII–XIX saj.*, 22.

63 Thomas Biller, „Zur Entwicklung der Stadtbefestigungen im 13.–15. Jahrhundert", *Die Befestigungen der Mittelalterlichen Stadt*, hrsg. von Gabriele Isenberg, Barbara Scholkmann, Städteforschung: Reihe A, Darstellungen; Bd. 45 (Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 1997), 93–97.

64 Pärn, „Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos", 29.

HAAPSALU CITY WALL IN THE LIGHT OF RECENT STUDIES

ANTON PÄRN

Summary

The large-scale renovation of water and sewage pipelines in 2017 in Haapsalu presented after many years again an opportunity to study the city wall in nearly the entire length of Rüütli Street (Fig. 1). This research was noteworthy since it was precisely under Rüütli Street where in 1965 the city wall was "re-discovered" *in situ,* that is over half a century ago. Until the 1960s, it was still doubted whether the city wall existed, and Haapsalu was considered to be an unfortified town. The scepticism of the researchers was supported by the small size of Haapsalu, also the castle´s large territory and the extent of the construction works seemed to suggest that the town did not need a defence wall. The main reason why such an opinion got rooted was probably "The Livonian Chroncile" by Balthasar Russow (1578), which did not list Haapsalu among the nine fortified towns of Livonia. Also the oldest panoramic view of Haapsalu from the 17th century displays a wooden palisade on the location of the city wall (Fig. 2).

Yet, since the first half of the 19th century, the historical overview of Haapsalu, compiled in 1784 and based on the 1761 description of the city wall by the archives of the City Council, was well known. According to this document, Haapsalu had a ring wall towards the sea, and from the land side, the city was protected by a ditch and a mound. All in all, the wall measured ca 1,173 km or 550 fathoms, and the ditch with the mound was 703 meters or 330 fathoms long. The city wall had four gates: Karja (*Carrie*), Vene (*Reuschische*), Saksa (*Deutsche*) ja Vee (*Wasser*) gates. By the time the description was made, both the ditch and the mound had caved in and no traces of the city wall or the gates were visible. Several historical documents in the City Council archives from the 16th–17th centuries also mention Haapsalu city wall.

A scientific proof of the existence of Haapsalu city wall was obtained only in the 1950s and 1960s with the relevant archaeological finds. The discovery of an extraordinarily thick basement that had supported a massive wall attracted a lot of attention in 1957 when an earthwork to install new pipelines was conducted behind the old cinema (Fig. 1: 7). The basement was 2.9 meters thick and had been preserved up to 1.5 meters. The lower part of the basement was made of the large field stones, on top of which a limestone wall had been erected, tied with mortar. The wall was located in the west side of the city, in line with the border between the plots that ran between Wiedemanni and Suur-Lossi Streets. The city wall was again discovered in 1965 at the north side of the city, under nearly the entire length of Rüütli Street, when a new water system was installed. This wall, too, had been constructed on a thick field stone basement (Fig. 3, 4). The discovery of the city wall also by chance unearthed at the Saksa Gate. Later the city wall and the Saksa Gate (Fig. 1: 1; 5, 6) have been studied mainly below Rüütli Street in the 1990s and beginning of the 2000s, yet in rather small amounts. In addition to the west and north side, the traces of the city wall were found also on the south side, in the so-called "Krahviaed". The wall was opened in three sections also in 2016 (Fig. 1).

The extensive pipeline installations in the Old Town of Haapsalu in 2017, especially at Rüütli Street, offered an opportunity to study again the city wall in a nearly 200-meter-long section (Fig. 1). It was possible to get an overview of the earlier damage to the city wall since the photos from 1965 suggested a large-scale demolition of the wall. The archaeological studies specified the measurements of the German Gate: 9.5 meters × ca 11 meters. It turned out that the city wall made a swath-like curve from Linda Street towards Väike-Mere Street, turning from the north side of the street to the south side and at Väike-Mere Street back to its original position (Fig. 7). Earlier it was thought that the city wall remained below the northern part of the street. The area from where the city wall was redirected had at the time of the construction been a low moist land. In a ca 2.5-meter-long section, the remains of seven alder pegs (Fig. 8), stuck in clay, were unearthed below the basement of massive field stones. The

radiocarbon analyses taken from the four alder pegs dated them to the beginning or middle of the 15th century. This could be taken as a point of reference in determining the construction time of the city wall at least at Rüütli Street. The current state of research suggests that the city wall followed the natural beachfront on the west side of the city, reached the castle (Fig. 1: A, B) in the south and moved from the south-east corner of the castle eastwards until the empty southern area of the city together with the "Krahviaed"; Fig. 1: 4, 5). Comparing the 17th century and the first half of the 19th century town plans of Haapsalu, it occurred that in a couple of places the city gates may have been left under the later housing, for example, in the north part of the town ("Viieristi") and in the south-west part (crossing of Saue and Wiedemanni Streets; Fig. 1: 2, 3). An interesting discovery was a ca 9.8 meters wide end wall of a stone building with a triangular roof gable that stood out of the wall in the southern section. The steep angle on the roof at ca 54 degrees refers to the late medieval origin of the house (Fig. 9).

The current state of studies has provided no data about the city wall on the east side of the city (Fig. 1). This part must have been the least endangered area since the low moist territory east of the castle was difficult to cross. The urban area that was surrounded by the city wall clearly demonstrates that by the second half of the 15th century, the city territory together with the castle covered ca 15.6 ha, from which the plots covered ca 9.5 ha. Compared to the 13th–14th centuries, the territory had grown nearly twice. At the same time, the scepticism of the earlier researchers is understandable, since the reconstruction of the location of the city wall showed a very small distance between the castle and the city wall, measuring at places barely 100 meters or even less. The pressed urban territory could develop only in a horse-shoe shape around the castle. The wall, erected to almost the water front, marked the maximum construction area, behind the wall was only the seaside. Discussions about the city wall in Haapsalu bring forward its peculiarities – an extensive basement made of the massive field stones (diameter up to one meter) on top of which a limestone wall has been erected. Such large number of field stones could be collected because of the coastal areas that are rich in stones, typical to West Estonia and Haapsalu.

The extensive work anticipated economic prosperity. Haapsalu is generally known to be a small town, yet at the same time, it was the capital of the Bishopric of Oesel-Wiek. Haapsalu accommodated the Cathedral and the Chapter of the Bishopric and also the Bishop's residence. It is known that since the first quarter of the 14th century, the Bishop who was posted here had to pay the Roman curia 1300 florins (138 kg of silver), that is twice as much as the bishops of Tartu, Tallinn, and Courland together. This tax rate was valid until the 15th century at least. One of the possible sources of income were possibly the large land properties, the existence of harbour towns and the bishop´s involvement in corn trade.

In conclusion, the current state of studies confirms once again the earlier suggestions that the city wall was built in Haapsalu in the first half of the 15th century, or in the middle of that century. Haapsalu was the centre from where the Bishop (the state) implemented his power, the small size of the city had no consequence. Until the beginning of the Modern Times, the development of Haapsalu depended on three factors – the topography of the place, Bishop's power, and defence structures.

KAS SAARE-LÄÄNE TOOMKAPIITLIST SAI 1524. AASTA JÄREL AADLIKAPIITEL?[1]

MADIS MAASING
Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut
madis.maasing@ut.ee

1524. aasta 15. detsembril andis Saare-Lääne piiskop Johannes Kievel (1515–27) oma läänimeestele privileegikirja, mis tuntavalt laiendas nende eesõigusi.[2] Muu hulgas reserveeriti kohaliku toomkapiitli kohad *selle maa päritolu aadlikele* ([...] *dusses landes ingebarn edelluede*).[3] Kapiitel oli kesk- ja varauusaegses vürstpiiskopkonnas üks tähtsamaid vaimuliku ja ilmaliku võimu organeid, kuhu Saksamaa aadlimehed oma mõju ja prestiiži suurendamiseks meelsasti pürgisid ning sageli kapiitlikohtade osas sarnast eksklusiivõigust omasid.[4] Sellises kontekstis pole Saare-Lääne privileeg tegelikult väga üllatav. Pigem on huvitav tõsiasi, et Püha Rooma keisririigiga üha tihedamaid sidemeid omaval Liivimaal[5] oli see ainus toomkapiitel, kus säärast privileegi rakendati.

---

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri PUT 1422 „Ühiselu, eraldatus ja kultuuriline vastasmõju keskaegsel Liivimaal (1200–1550)".

2 *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, 3 (1494–1535)*, hrsg. von Leonid Arbusow sen. (Riga: Deubner, 1910) [edaspidi AR 3], nr 169, lk 465–471. Privileegide eestikeelne tõlge: *Eesti NSV ajaloo lugemik, I köide: valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani*, koost Juhan Kahk, Artur Vassar (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 115–122.

3 AR 3, 469; *Eesti NSV ajaloo lugemik*, 119.

4 Gerhard Fouquet, *Das Speyerer Domkapitel im Späten Mittelalter (ca. 1350–1540): adlige Freundschaft, fürstliche Patronage und päpstliche Klientel (Teil I)* (Mainz: Gesellschaft für mittelrheinische Kirchengeschichte, 1987); Hugo A. Braun, *Das Domkapitel zu Eichstätt: von der Reformationszeit bis zur Säkularisation (1535–1806): verfassung und Personalgeschichte* (Stuttgart: Franz Steiner, 1991).

5 Liivimaa ja Püha Rooma riigi suhete kohta: Mihkel Mäesalu, *Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 42 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017); Madis Maasing, „Livland und die Reichstage (1520–1555)", *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter*, hrsg. von Anti Selart, Matthias Thumser (Köln u.a.: Böhlau, 2017), 283–312.

Käesolevas artiklis käsitlengi küsimusi, miks kehtestati see eriõigus just Saare-Lääne piiskopkonnas ning kas katse muuta toomkapiitel eksklusiivselt kohalikest aadlikest koosnevaks koguks (aadlikapiitliks, sks *Adelskapitel*) oli edukas. Esimesele küsimusele vastamiseks vaatlen esmalt kapiitlite ja aadli olukorda hiliskeskaegsel Liivimaal ning analüüsin nii 1524. kui ka 1528. aasta privileegi (mis nagu eelminegi kapiitlit puudutas) konteksti ja sisu. Seejärel vaatlen, kas ja kuidas saab privileegis mainitud *selle maa päritolu aadlikke* täpsemalt piiritleda. Uurimaks, kas Saare-Lääne toomkapiitlist sai aadlikapiitel, käsitlen selle koosseisus aastail 1524–60 ehk privileegi andmisest kuni piiskop Johannes von Münchhauseni valitsusaja lõpuni toimunud muutuseid.

Ehkki aadlike ja toomkapiitli vahekorda pole Liivimaal siiani sellise nurga alt käsitletud, on nii aadlike, piiskopkondade ja toomkapiitlitega ka varasemal ajal tegeletud. Seni parima analüütilise ülevaate hiliskeskaegse Liivimaa aadlike lääniõigustest on kirjutanud enam kui sajandi eest Astaf von Transehe-Roseneck.[6] Liivimaa piiskopkondade võimustruktuuridele on tähelepanu pööranud Pärtel Piirimäe,[7] samuti leidub eriuurimusi 16. sajandi Saare-Lääne piiskopkonna valitsemise ja halduse kohta.[8] Liivimaa toomkapiitleid on lähemalt käsitlenud Erwin Hertwich (Kuramaa)[9] ning

6 Astaf von Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, Theil 1: das Mannlehen“, *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte* 18 (1908), H. 1, 1–309.

7 Pärtel Piirimäe: „Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil“, *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*, toim Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikool, 1998), 33–52; Pärtel Piirimäe, „Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades“, *Kleio,* 3 (1995), 16–25.

8 Friedrich von Stackelberg, „Die Verwaltung des Bistums Oesel-Wiek im XVI. Jahrhundert“, *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.–9. Dezember 1934* (1936), 36–51; Jüri Kivimäe, „Piiskop ja hansakaupmees: Reinhold von Buxhövdeni ja Johann Selhorsti kaubasuhetest 1530. aastate algul“, *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel,* toim Marten Seppel ja Priit Raudkivi (Tallinn: Argo, 2009), 138–158; sama autor, „Iuravit iuxta forma prescriptam. Zur Rechtslage der Kleinstädte des Bistums Ösel-Wiek am Ausgang des Mittelalters“, *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag, Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes*, hrsg. von Enn Küng, Helina Tamman (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998), 119–137; Madis Maasing, „Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel“, *Läänemaa muuseumi toimetised*, 15 (2012), 20–42.

9 „Das Kurländische Domkapitel bis 1561. Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung des Kapitels hinsichtlich der Herkunft und Laufbahn seiner Bischöfe und

Tõnis Lukas (Tartu ja Saare-Lääne).[10] Olulisim isikuandmete kollektsioon Liivimaa toomhärrade, nagu üldiselt kõigi keskaegsete Liivimaa vaimulike kohta on endiselt Leonid Arbusow vanema koostatud „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert“.[11]

Aadlikud ja toomkapiitlid hiliskeskaegsel Liivimaal

Hiliskeskaja jooksul moodustusid nii Saksa- kui ka Liivimaa vürstkondades nn maaseisused (sks *Landstände*), mis omandasid valitseja kõrval poliitilise kaasarääkimisõiguse.[12] Liivimaal olid nendeks kohalik aadel (piiskopkondade ja ordualade rüütelkonnad), toomkapiitlid ning suured linnad Riia, Tallinn ja Tartu.[13] Alates 15. sajandi keskpaigast tugevnesid seisuste positsioonid tänu valitsejate antud privileegide laiendustele eriti Riia peapiiskopkonnas ning Tartu ja Saare-Lääne piiskopkonnas. Suurem osa piiskoppide vasallidest sai laiendatud läänipärimise õiguse nii meeskui ka naisliinis kuni viienda sugulusastmeni, mis tegi lääni tagasilangemise isandale sisuliselt võimatuks.[14] Saare-Lääne piiskopkonnas jõustus vastav privileeg kas 1440. aastate lõpus või 1450. aastate algul, kuid see kehtis kuni 1524. aastani arvatavasti ainult piiskopkonna mandriosas,

Domherren“, *Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland*, hrsg. von Radosław Biskup, Mario Glauert (Münster: Aschendorff, 2004), 147–267.

10 *Tartu toomhärrad 1224–1558* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998); „Saare-Lääne piiskopkonna toomhärrad 1228–1563“, *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast = Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland,* toim Ülla Paras (Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2004), 49–71.

11 „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert [4 osa]“, *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900* (1902), 33–80 [edaspidi: LG 1]; *1901* (1902), 1–160 [edaspidi: LG 2]; *1902* (1904), 39–134 [edaspidi: LG 3]; *1911/1912/1913* (1914), 1–460 [edaspidi: LG 4].

12 Kersten Krüger, *Die Landständische Verfassung* (München: Oldenbourg, 2003).

13 Axel von Gernet, *Forschungen zur Geschichte des baltischen Adels, 2: die Anfänge der livländischen Ritterschaften* (Reval: Kluge, 1895); sama autor, *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände* (Jurjew (Dorpat): Schnakenburg, 1896).

14 Riia privileeg (1457): *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten. Abt. 1, Bd. 11, 1450–1459*, hrsg. von Philipp Schwartz (Riga; Moskau: Deubner, 1905) [edaspidi: LUB 11], nr 644; Tartu privileeg (u 1458); *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, 1*, H. 7, toim Leonid Arbusow [jun.] (Riga: Häcker, 1933) [edaspidi: AR 1], nr 662. Analüüs: Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte“, 83–99, 270–279.

Läänemaal.[15] Saartel (Saaremaal, Muhus ja Hiiumaal), kus oli vähem vasalle ja nende valdused olid ka palju väiksemad, jäi nähtavasti kehtima vana piiratud pärimisõigus.[16]

Lisaks sellele oli nii Saare-Lääne, Riia kui ka Tartu stifti[17] vasallidel suur roll piiskopi ilmaliku võimuala haldamisel. Kõrgeimaks ilmalikuks ametimeheks, stiftifoogtiks,[18] võis nimetada ainult piiskopi läänimehi ning teisedki ametid, nagu piiskopimõisate valitseja (sks *Landknecht* või *Amtmann*) ja piiskopilinnuste valitseja ehk drost, olid tihti kohalike aadlike käes.[19] Sealjuures said mitmed endised Saare-Lääne ametimehed, olgu kohaliku aadli seast või mitte, läänivalduseid Saaremaal.[20] Pealegi moodustasid kohalikud aadlikud olulise osa piiskopi lähikonnast[21] ning stiftinõukogust – piiskopkonna tähtsaimast valitsusorganist ja kõrgeimast kohtust, mille liikmed olid läänimehed ja toomhärrad.[22]

Toomkapiitel oligi piiskopkondades läänimeeste kõrval teine olulisim maaseisus. Sel oli õigus valida piiskoppi, kes sageli pärines toomhärrade endi seast.[23] Kuni 16. sajandi alguseni oli suure osa Liivimaa piiskoppidest

15 Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte", 274–277.

16 Saaremaa mõisatest ja läänimeestest: Enn Tarvel, „Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572", *Saaremaa, 2. Ajalugu. Majandus. Kultuur*, toim Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar (Tallinn: Koolibri, 2007), 77–142, siin 115–124 ja 134–139.

17 Stift oli piiskopi ilmaliku võimu ala, mis oli enamasti väiksem kui tema vaimuliku võimu ala, diötsees. Saare-Lääne diötseesis asusid lisaks stiftile ka Läänemaal ja Lääne-Eesti saartel olnud orduvaldused.

18 Vija Stikāne, „Die Vogtei im mittelalterlichen Livland: ihre Funktionen und Zuständigkeiten im Bistum und Erzbistum Riga", *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 11 (2016), 11–39. Saare-Lääne piiskopkonnas oli kaks stiftifoogti: Läänemaa ja Saaremaa (saarte) oma (Stackelberg, „Die Verwaltung", 40–42).

19 Stackelberg, „Die Verwaltung", 44, 49–50.

20 Samas, 44.

21 Liivimaal on seda uuritud Riia peapiiskopkonna puhul: Klaus Neitmann, „Fürst und Räte vor der Herausforderung „guter Ökonomie" und Haushaltung: Aufbau und Unterhaltung der Hof- und Landesverwaltung des erzbischöflich rigischen Koadjutors Markgraf Wilhelm von Brandenburg 1529–1539", *Hofwirtschaft: ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. von Gerhard Fouquet u.a. (Ostfildern 2008), 77–122; sama autor, „Ein Franke an den äußersten Rändern der Christenheit: Erzbischof Wilhelm von Riga zwischen einheimischem und landfremdem Herrschaftspersonal", *Livland – eine Region*, 141–181.

22 Gernet, *Forschungen*, 22–24.

23 Näiteks oli suurem osa Tartu piiskoppidest kohalikud toomhärrad: Madis Maasing, Mihkel Mäesalu, „Kui Toomemäel elas piiskop. Tartu piiskopkonna ajaloo põhijooned", *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu, Muuseum*, koost Mariann Raisma ja Krista Andreson (Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, 2018), 36–53, siin 41. Valimisõigusest: Hans Erich Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte, Bd. 1: die Katholische Kirche* (Köln/Wien: Böhlau, 1972), 379–385.

nimetanud paavst, kuid seejärel said võimule ainult kapiitlites valitud isikud.[24] Saare-Lääne piiskopkonnas oli see muutus aset leidnud juba pool sajandit varem, kusjuures näib, et juba siis oli kohalikel aadlikel kapiitlis suur roll. Nimelt said alates 1471. aastast seitsme kümnendi vältel piiskoppideks vaid Liivimaa vasallisuguvõsade esindajad: Peter Wetberg (1471–91), Johannes Orgas (1491–1515), Johannes Kievel, Georg von Tiesenhausen (1527–30) ja Reinhold von Buxhoeveden (1530–41, srn 1557).[25] Alles seejärel sai maahärraks Põhja-Saksamaalt tulnud aadlimees Johannes von Münchhausen (1541–60, srn 1572).[26]

Peale piiskopi valimise õiguse osales toomkapiitel ja eriti selle juhtkond piiskopi kõrval pidevalt piiskopkonna ilmalikus ja vaimulikus valitsemises ja haldamises ning toomhärral oli võimalik saada märkimisväärseid sissetulekuid prebendidelt.[27] Kapiitel (nagu teisedki vaimulikukohad) oli seetõttu hea karjäärivõimalus aadlipere noorematele poegadele, kel polnud suurt pärandust loota. Saare-Lääne piiskopkonnas olid prebenditulud küll väiksemad kui näiteks Tartus, kuid sellest hoolimata olid vähemalt toomkapiitli juhtivad kohad, näiteks dekaani oma, ilmselt ka aadlikule äraelamiseks piisava sissetulekuga. Igal juhul äratasid eelmainitud ametiga seotud prebendid huvi isegi sünnipärase vürstisoo hulka

24 Viimased paavsti nomineeritud piiskopid Liivimaal olid Christian Bomhower Tartus (1514. aastal; vt LG 1, 52) ja Johann Blankenfeld Tallinnas (1514) ja Tartus (1518; vt Christiane Schuchard, „Johann Blankenfeld (srn 1527) – eine Karriere zwischen Berlin, Rom und Livland", *Berlin in Geschichte und Gegenwart*, Jahrbuch des Landesarchivs Berlin (2002), 27–56.

25 LG 1, 59; LG 2, 43, 80, 124, 138, 150, 160; LG 3, 46, 55, 62, 71; LG 4, 39, 100–101, 154–155, 217, 235, 245. Johannes Kieveli kohta vt ka: Tiina Kala, „Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest", *Tuna*, 1 (2009), 29–38; Reinhold von Buxhoevedeni kohta: Hanns-Albert von Buxhoeveden, *Familiengeschichte Buxhoeveden,* [Teil 1] (Hamburg 1961), 214–233; Kivimäe, „Piiskop ja hansakaupmees".

26 Carl Schirren, „Bischof Johann von Münchhausen", *Baltische Monatsschrift,* 28 (1881), 1–37; Madis Maasing, „Saare-Lääne piiskop ja tema vaimulik isand. Põhijooni Johannes von Münchhauseni suhetest Riia peapiiskopi Wilhelmiga (1541–1560)", *Läänemaa muuseumi toimetised*, 16 (2013), 55–87.

27 Prebend ehk benefiits oli vaimuliku õigus kindlale sissetulekule kirikuvarast. Selleks või selle osaks võis olla näiteks mõis või fikseeritud aastasissetulek.

kuuluvas Brandenburg-Ansbachi markkrahvist Riia peapiiskopi koadjuutoris[28] Wilhelmis, kes 1530. aastatel Liivimaa kapiitlikohti paavstikuuria kaudu taotles.[29]

Eelneva tõttu tähendas toomhärraks saamine tõusu kohaliku eliidi, piiskopkonna juhtkonna hulka ehk märkimisväärset isikliku maine kasvu, mis oli aadlike jaoks äärmiselt oluline.[30] Seega on nende huvi kapiitlisse pääsu vastu igati mõistetav, ent kuidas sinna üldse pääses? Saksamaal oli tavalisim, et kapiitel määras ehk koopteeris endale uued liikmed ise (nagu keskaegne linnaraad), kuid koos kapiitliga võis osa kanoonikukohtade määramise õigus olla ka piiskopil (nn kollatsiooniõigus). Peale selle võis toomhärrakoha ooteid (ekspetantse) üles seada paavst ning teoreetiliselt võis keiser igas Püha Rooma Riigi kapiitlis kandidaadina üles seada ühe kanooniku – esimesele kohale, mis tema valitsusajal tühjaks jäi (nn *erste Bitte*).[31]

Kuidas oli kapiitlisse saamine reguleeritud Liivimaal, pole paraku teada. On vaid üks teade nurjunud katsest saada kanoonikukohta keisri kaudu,[32] seevastu edukaid paavstipoolseid kanoonikuprebendi oodete määramisi tuleb ette kuni 16. sajandi alguseni.[33] Alates 1520. aastatest polnud need aga nähtavasti enam edukad ning eelmainitud markkrahv Wilhelmi katsetele prebende kuuria kaudu hankida avaldasid Liivimaa vaimulikud ägedat ja edukat vastuseisu. Tõnis Lukas on arvanud, et ka

28 Koadjuutor on toomkapiitli poolt valitud isik, kes peab piiskoppi vanaduse või haiguse korral abistama. Wilhelm oli, nagu enamik Liivimaa koadjuutoritest pärimisõigusega koadjuutor (*coadjutor cum iure succesionis*) – tal oli õigus piiskopi koht endale saada, juhul kui too suri või võimust loobus.

29 *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1525–1534): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, hrsg. von Ulrich Müller (Köln u.a.: Böhlau, 1996) [edaspidi: HA 1], nr 144, 168, 215–217, 220, 224 ja lisa, 229, 231, 235 ja lisa, 274, 337, 353, 432; *Monumenta Livoniae Antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen, 5*, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge, Karl Heinrich von Busse (Riga; Leipzig: Franzen, 1847), nr 50, 52, 56.

30 Toomkapiitli funktsioonist piiskopkonnas ja tähendusest aadlikele: Fouquet, *Das Speyerer*, 2–4, 26–27, 52–62.

31 Fouquet, *Das Speyerer*, 34–38; Braun, *Das Domkapitel*, 40–55.

32 1470. aastatel püüdis sel teel Tartu toomhärraks saada Riia vaimulik Stephanus von Sande (Mäesalu, *Liivimaa*, 130).

33 Tartu kohta: Lukas, *Tartu toomhärrad*, 73–76.

Liivimaal võis toomhärra ametisse saada eelkõige kooptatsiooni teel.[34] Siiski ei saa välistada piiskopi kollatsiooniõigust vähemalt mõnede toomhärrakohtade puhul. Sellele näivad viitavat nii üks näide Tartu piiskopkonnast[35] kui ka Johannes von Münchhauseni mitme soosiku toomhärraks saamine; viimast käsitlen allpool veidi pikemalt.

Lisaks eeltoodule ei saa Liivimaal mööda minna ka Saksa ordu Liivimaa harust, mis püüdis piiskopkondi enda mõju alla saada.[36] Üks parimaid vahendeid selleks oli saavutada piiskoppe valivate toomkapiitlite üle kontroll, mis püsivalt õnnestus küll vaid Kuramaal, kus kohalik kapiitel oli alates 13. sajandi lõpust Saksa ordusse inkorporeeritud (selle liikmed pidid olema ordu preestervennad).[37] Ka Riia toomkapiitel oli 14.–15. sajandi vahetusel ning taas alates 1451. aastast inkorporeeritud, kuid ordu mõju selle üle oli eriti 16. sajandil üsna kasin.[38] Teisi toomkapiitleid suutis ordu veelgi vähem mõjutada. Ometi surus ta aeg-ajalt ka muudes piiskopkondades oma huvid läbi: nii sai 1541. aastal Saare-Lääne piiskopi koadjuutoriks ja seejärel kohe ka maahärraks ordu soosik, 1540. aastast Kuramaa piiskopi ametikohal olnud Johannes von Münchhausen. On vähe tõenäoline, et see saavutati ordu poolt ametisse seatud või selgelt ordumeelsete toomhärrade abil, pigem toimus kapiitli ja seisuste ühekordne survestamine, milles ordu kõrval lõi kaasa ka Tartu piiskop.[39]

34 Lukas, *Tartu toomhärrad*, 42.

35 1558. aasta aprillis määras Tartu piiskop oma kapiitli nõusolekul järgmisele vabanevale toomhärrakohale Johann Taube poja (*Est- und Livländische Brieflade: eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszügen, 1*, T. 1, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge, Robert von Toll (Reval: Kluge und Stroem, 1856), nr 1473, lk 861).

36 Bernhart Jähnig, *Die Verwaltung und Verfassung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland* (Berlin: Lit, 2011), 76–98; Henrike Bolte, „Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter: Bedeutung und Forschungsinteresse am Beispiel ihrer Besetzung", *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*, hrsg. von Ilgvars Misāns, Klaus Neitmann (Köln u.a.: Böhlau, 2014), 209–228.

37 Hertwich, „Das Kurländische", 212–223.

38 Mario Glauert, „Die Bindung des Domkapitels von Riga an die Regel des Deutschen Ordens", *Die Domkapitel*, 269–316, siin 313.

39 Maasing, „Rahutu Saare-Lääne piiskopkond", 30–32.

1520. aastate Saare-Lääne privileegid ja toomkapiitel

Niisiis võis nii isikute kapiitlisse kuulumist kui ka piiskopkonna sisepoliitikat laiemalt mõjutada mitu erinevat huvirühma ning kohaliku aadli tugevad positsioonid piiskopkondades polnud kõigutamatud. 1510. aastate teisel poolel püüdsid piiskopid oma võimu tugevdada, mis põhjustas tõsise konflikti vasallidega. See sai alguse 1518. aastal Läänemaa aadlike ja piiskop Johannes Kieveli vahelisest tülist läänide eesostuõiguse üle (*upbedinge*) – piiskop võis selle kohaselt lääni, mida aadlik kolmandale isikule võõrandada soovis, eelisjärjekorras ära osta. See oli maaisandale põhimõtteliselt viimane võimalus läänide võõrandamist kontrollida. Sarnane konflikt tekkis ka Riia ning Tartu stiftides, misjärel sõlmisid vasallid liidu Liivimaa suurte linnadega ning 1523.–24. aastal olid piiskopid sunnitud järgi andma.[40] Viimasena tegi seda Johannes Kievel, kelle 15. detsembril 1524 välja antud privileegikiri sarnanes üldjoontes teistes piiskopkondades antud privileegidega: eelisostuõigus kaotati ning laiendatud pärimisõigus anti ka Saaremaa vasallidele, ent teisest küljest keelati otsesõnu piiskopi lauamõisate võõrandamine.[41]

Suurim erinevus võrreldes Riia ja Tartu privileegidega ongi toomhärrakohtade reserveerimine kohalikule aadlile. Vasallid argumenteerisid, et nii Saare-Lääne piiskopid kui ka kapiitli juhtkond ja selle väärikaim osa on viimased kuuskümmend aastat olnud *selle maa päritolu aadlikud*.[42] Nüüd tulnuks see nende väitel juba sisuliselt reaalsuseks saanud olukord lõplikult vormistada ja põlistada.

Peale selle nõudsid vasallid samuti edukalt toomhärrade resideerimist piiskopkonnas, kuna stift vajab *neil rasketel aegadel* palju nõu ja inimesi ning sooviti vältida ka raha piiskopkonnast väljaandmist.[43] Resideerimiskohustus ning sellega kokku käiv nõue, et toomhärral ei oleks teisi prebende teistes kapiitlites, oli tegelikult sätestatud kanoonilises õiguses, ometi leidis see hiliskesk- ja varauusaegses kirikus tihedat rikkumist, seda ka Saare-Lääne kapiitlis. Tihti olid Haapsalu toomhärrad ühteaegu ka Tartu kanoonikud ning hullemgi veel, enamasti nad resideerisidki seal – selliste kaudu rändas raha kahtlemata stiftist välja.[44] Veelgi problemaatilisemaks võis olukord muutuda siis, kui Saare-Lääne kanoonikukoht oli langenud mõne väljaspool Liivimaad asuva mõjuka prebendiküti (sks *Pfründejäger*) kätte, kellel oli toomhärrakohti üle Euroopa ning kes võinuks Saare-Lääne siseasjusse segada enda võimsad soosikud – näiteks hiljem seda üritanud markkrahv Wilhelm. Seetõttu võis toomhärrade resideerimise kohustus sobida nii piiskopile kui ka läänimeestele, sest mõlema huvides võis olla nii haldusliku efektiivsuse parandamine kui ka välise sekkumise piiramine.[45]

Lisaks eelnevale kiitis piiskop heaks ka aadliproovi (sks *Ahnenprobe*) – tulevaste aadlikest toomhärrade neli esivanemat isa- ja emaliinis (seega kõik vanavanemad) pidid olema sünnipärased aadlikud.[46] Saksamaal väga levinud aadliproovi[47] rakendamisest Liivimaal pole hilisemast ajast siiski mingeid andmeid.

Kõiki aadlike nõudmisi piiskop 1524. aastal siiski heaks ei kiitnud. Muu hulgas ei heidetud kapiitlist välja mitteaadlikest toomhärrasid, vaid nad võisid oma prebendid eluks ajaks säilitada, kuid pidid aasta ja ühe päeva jooksul endale valima koadjuutorid ehk järglased Saare-Lääne rüütelkonna liikmete laste seast. Ühtlasi pidid aadlikud hoolitsema, et need tulevased toomhärrad sobiva kooliharidusega omandaksid.[48] Kahjuks ei selgu, kas peeti silmas ülikoolis käimist või piisanuks ka näiteks toomkoolist. Saksa toom-

40 Ülevaade konfliktist ja selle tagajärgedest: Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte", 118–154; Piirimäe, „Riik, maaisand ja seisused"; sama autor, „Tartu piiskopkonna", 39–49.

41 AR 3, nr 169. Teiste piiskopkondade privileegid: AR 3, nr 143, 162, 166. Lauamõis oli maahärra valdus, mida ta kasutas enda elatamiseks ja mida vaimulike isandate puhul oli tegelikult kanoonilise õiguse kohaselt keelatud võõrandada, ka välja läänistada.

42 *dath dhe irsten czestich jar unse vorvedere dusses landes ingebarn edelluede, […] die proweste, deken unde dat werdigste deel unszers werdigen capittels edelluede szien gewesen und noch szien* (AR 3, nr 169.6, lk 468–469). Eesti NSV ajaloo lugemikus esitatud otsetõlge: *esimesed kuuskümmend aastat* (*Eesti NSV ajaloo lugemik*, 119), pole minu hinnangul sisuliselt õige. Privileegi üldist konteksti ning lause mõtet arvestades tundub palju tõenäolisem, et mõeldud on ikkagi viimast kuut kümnendit, aega alates Peter Wetbergi piiskopiks saamisest (1471).

43 Samas, 469; *Eesti NSV ajaloo lugemik*, 119–120.

44 Lukas, „Saare-Lääne piiskopkonna", 57–59; sama autor, *Tartu toomhärrad*, 77–79. Üks hea näide on endine Saare-Lääne (1515–22) ja Tartu toompraost (1517–22), usuteaduse doktor Johann de Lohn (LG 2, 59; LG 3, 58; LG 4, 126, 249), keda on 1524. aasta privileegis märgitud kui erandit, kes ka edaspidi võib oma truu teenistuse eest 25 kuldnat saada (AR 3, lk 469; *Eesti NSV ajaloo lugemik*, 120).

45 Vrd Fouquet, *Das Speyerer*, 31–61; Braun, *Das Domkapitel*, 40–62.

46 AR 3, lk 469.

47 Fouquet, *Das Speyerer*, 41–43; Braun, *Das Domkapitel*, 47–49.

48 AR 3, lk 469.

kapiitli liikmelt nõuti enamasti juba ülikooliharidust[49] ning ka Liivimaa toomhärrade seas oli 16. sajandil teadaolevalt suur hulk ülikoolis käinud isikuid, mistõttu on Lukas oletanud sama ka siin.[50]

Kieveli privileegile järgnes 4. veebruaril 1528 uue piiskopi Georg von Tiesenhauseni (1527–30; Tallinna piiskop 1525–30) privileegikiri.[51] Eelkõige reguleeriti sellega piiskopkonna valitsemiskorraldust vana piiskopi surma ja uue valimise vahepeal, ent ka piiskopi valimiskorraldust. Seni oli piiskopi vastavalt kanoonilisele õigusele valinud toomkapiitel, kuid edaspidi läks see 10 toomhärrast ning 10 stiftinõukokku kuuluvast aadlikust koosneva komisjoni kätte.[52] Mujal Liivimaal vasallidel otsest osalemisõigust piiskopi valimises polnud, neil oli piiskopikandidaadi heakskiitmise õigus.[53] Lisaks said aadlikest toomhärrad õiguse raha ja valduseid oma sugulastelt pärida ning ka vastupidi; see käis siiski nende isikliku vara ja mitte prebendi kohta.[54] Nõnda suurendati kapiitli seotust kohalike vasallidega veelgi.

Kes olid *selle maa päritolu aadlikud*?

1524. ja 1528. aasta privileegid laiendasid selge sõnaga Saare-Lääne vasallide ehk kohaliku rüütelkonna õiguseid. Ometi tekib küsimus, keda mõisteti *selle maa päritolu aadlikena*? Nimelt peeti toonases pruugis *selle maa* all tavaliselt silmas kogu Liivimaad[55] ning see viib oletuseni, et ka kapiitlikohtade reserveerimisel peeti silmas mitte ainult Saare-Lääne vasalle, vaid kõiki Liivimaa sünnipäraga aadlikke.

15. sajandiks välja kujunenud Liivimaa aadelkond oli üpris homogeenne – üldjuhul pärinesid siinsed suguvõsad alamaadli või selle hulka tõusnute seast ning otseseid sisemisi hierarhiaid ei olnud.[56] Nende territoriaalsed korporatsioonid, rüütelkonnad, olid oma mõjult ja eesõigustelt siiski küllaltki erinevad. Mõjukaim ja iseteadlikem oli Harju-Viru rüütelkond, ent alates 15. sajandi keskpaigast ei jäänud sellest palju maha ka Riia, Tartu ja Saare-Lääne stiftivasallid. Kuramaa stifti ja ülejäänud orduvalduste aadlike osatähtsus oli aga selgelt väiksem.[57]

Mõistagi erinesid vasallid ka oma varakuse ja valduste ulatuse poolest. Mõjuvõimsaimad aadliperekonnad olid juba 13.–14. sajandil Liivimaale asunud, näiteks Buxhoeveden, Lode, Rosen, Tiesenhausen, Ungern (hiljem Ungern-Sternberg) ning Uexküll. Selliste suguvõsade liikmed tegutsesid tihti mitme Liivimaa maahärra võimualal: 1510.–30. aastate Läänemaa aadlike aktiivseima juhi Jürgen von Ungerni (srn 1534) põhivaldused paiknesid hoopis Riia stiftis.[58] Läänemaal püsivalt resideerinud vasallidest varakaim oli Vigala isand Otto von Uexküll (srn 1545), kelle kõrvalvaldused asusid Harjumaal; tema venna valdused paiknesid aga Tartu stiftis.[59] Tegelikult võib öelda, et enamikul vasallidel, ka vaesematel ja vähem mõjukatel, kui ei olnud valduseid, siis vähemalt sugulasi ja tihedaid isiklikke kontakte oli rohkem kui ühes Liivimaa võimkonnas.[60]

Kust läks piir Liivimaa aadlike ja mitteaadlike vahel, on aga keerulisem öelda. Rangeid ja formaalseid kriteeriumeid aadliseisusesse kuulumise kohta, nagu näiteks aadlimatriklid või aadliseisusesse tõstmised – nobiliteerimised – maaisanda poolt, polnud.[61] Teisalt oli üksikjuhtudel võimalik ka aadlike muutumine linnakodanikeks, kui nad asusid linna ja hakkasid

49 Fouquet, *Das Speyerer*, 22; Braun, *Das Domkapitel*, 58.

50 Lukas, Tartu toomhärrad, 102–130; sama autor, „Saare-Lääne piiskopkonna“, 63–64.

51 AR 3, nr 251, lk 651–654.

52 AR 3, nr 251.2, lk 652.

53 Vt nt LUB 11, nr 644; AR 1, nr 662.

54 AR 3, nr 251.7, lk 653. Sarnane õigus oli alates 1457. aastast ka Riia toomhärradel (LUB 11, nr 644, lk 515).

55 Vt nt AR 3, *passim*.

56 Vt nt Enn Tarvel, „Sotsiaalsete hierarhiate stabiilsus Balti regiooni majanduslikus arengus feodalismiperioodil“, *Ajalookimbatused*, koost Marten Seppel (Tartu: Ilmamaa, 2013), 272–287, siin eriti 274–275.

57 Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte“, 17–29, 83–111, 154–158, 233–238.

58 *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Erster Theil, Biographien*, hrsg. von Rudolf Freiherr von Ungern-Sternberg, Carl Russwurm (Breslau: Jungfer, 1875), 51–133.

59 Michael von Taube, *Die von Uxkull, II. Teil* (Tallinn: Estländische Druckerei, 1936), 136–148.

60 Vrd *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Estland, 1–3*, bearb. Otto Magnus von Stackelberg, Astaf von Transehe-Roseneck (Görlitz, 1930–36); *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Kurland, 1–2*, bearb. Oskar Stavenhagen (Görlitz, 1937–44); *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Livland, 1–2*, bearb. Astaf on Transehe-Roseneck (Görlitz, 1929–43); *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften: Teil Oesel*, bearb. Nicolai von Essen (Tartu, 1935–39); *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften (Neue Folge)*, Bd. 1–6 (Hamburg, 2011–2016).

61 Esines küll üksikuid kõrgemate tiitlite andmisi Liivimaa-väliste valitsejate poolt, näiteks sai Ungurpilsi isand Jürgen von Ungern keiser Karl V-lt vabahärra tiitli (Rudolf Freiherr von Ungern-Sternberg, Carl Russwurm, *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg, erster Theil: Biographien* (Breslau: Jungfer, 1875), 51–133), kuid üldist pilti see Liivimaal ei muutnud.

JOONIS 1. Jürgen von Ungern. Ungern-Sternbergi perearhiivis olnud portree on tõenäoliselt hilisem ega kajasta Ungerni tegelikku välimust (illustratsioon raamatust *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg*)

tegelema kodanikele omaste tegevusaladega.[62] Kes oli aadlik, selle määraski hiliskeskajal eelkõige ära elustiil, elukoht, läänivõimekus (kas talle anti lään või mitte), ent vahest olulisim aktsepteerimine teiste aadlisuguvõsade poolt.[63] See võimaldas Saksamaal mitmetel kodanikupäritolu perekondadel kahe-kolme põlvkonna jooksul aadliseisusse „sisse kasvada".[64]

Viimane oli ilmselt võimalik ka Liivimaal. Üks näide on Uus-Pärnu bürgermeistri Johann van Lynthemi (srn 1548) perekond.[65] Harilikult

62 Vt nt Tarvel, „Sotsiaalsete hierarhiate stabiilsus", 279.

63 Karl-Heinz Spieß, „Aufstieg in den Adel und Kriterien der Adelszugehörigkeit im Spätmittelalter", *Zwischen Nicht-Adel und Adel*, hrsg. von Kurt Andermann, Peter Johanek Stuttgart: Thorbecke, 2001), 1–26.

64 Samas, 19–26.

65 Inna Põltsam, „Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519–1548): nach Lynthems Denkwürdigkeiten und den Kämmereirechnungen", *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 50 (2001), 370–388; *Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini = Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert*, I osa, toim Inna Põltsam ja Aldur Vunk (Pärnu: Pärnu Muuseum, 2001), 137–149.

polnud linnakodanikul võimalik endale hankida meeslääni, kuid Lynthem sai Liivimaa ordumeistrilt lääniks mitu mõisat ja küla.[66] Oma elu- ja tegevusalalt (bürgermeistri ja kaupmehena) kuulus ta üheselt kodanikuseisusesse, kuid teisiti oli lugu tema poegadega. Neist kolmest said vasallid ning nad panid aluse kahele aadlisuguvõsale. Veel üks poeg sai raehärraks Uus- ja teine Vana-Pärnus ning ühest, Jasper von Lynthemist, sai Tallinna toomkapiitli dekaan.[67] Pole teada, kas Jasperit peeti bürgeriks või aadlimeheks, ent isa ametite tõttu tundub tõenäolisem esimene.

Aadlike ja kodanlaste vahelist piirjoont hägustas ka see, et Liivimaa linnaeliit võttis üle aadli- ehk rüütlikultuuri elemente, näiteks tähtsustasid mustpeade vennaskonnad rüütellikku kombestikku (Riia mustpeade maja nimetati ka kuningas Arthuri õueks) ning eriti vastlate ajal korraldati linnades turniire.[68] Need tavad olid olemas ka Põhja-Saksamaal ja Preisimaal, kust need üle võetigi, kuid just sõjalise iseloomuga tseremooniad ja sportmängud olid Liivimaal tugevamalt esiplaanil kui mujal ning seetõttu on Anu Mänd arvanud, et siinne kaupmeestest linnaeliit tundis end võrdlemisi lähedasena aristokraatiale.[69] Teisalt võis aadlikultuurile omaste nähtuste matkimine aadlikes pahameelt põhjustada ning nende poolt vaadates eraldusjoont kodanikega hoopis teravdada. Kohati puhkes seetõttu ka otseseid konflikte, nagu 1536. aastal peetud turniiri tõttu Tallinnas.[70] Võib arvata, et kodanikust aadlimeheks saamine ei toimunud ka Liivimaal üldjuhul väga kiiresti ning võttis nagu Saksamaalgi aega pigem mitu põlvkonda.

Tõenäoliselt ei pidanud Liivimaa vasallid omaks ka neid läänimehi, kes polnud Liivimaal sündinud. Nood olid tihti maaisandate (ordu puhul ka ordukäsknike, komtuuride ja foogtide) sugulased või favoriidid, kes olid

66 Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte", 238–246; sama autor, „Stadtbürger als Lehensleute des Livländischen Adels: eine Rechtshistorische Studie", *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1899* (1901), 1–19. Lynthemi läänid: *Livländische Güterurkunden*, 2, hrsg. von Hermann von Bruiningk (Riga: Häcker, 1923), nr 290, 560. Läänistamine kodanikele suureneski just Liivimaa sõja eelsetel kümnenditel, kuid tavaliselt oli tegemist väiksemate läänidega kui Lynthemil (vt nt Tarvel, „Sotsiaalsete hierarhiate stabiilsus", 280).

67 LG 2, 57; LG 4, 125.

68 Anu Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012), 55, 57, 113, 117, 302–303, 356–360, 363–378.

69 Samas, 422–423.

70 Arnold Süvalep, „Ordumeister Herman von Brüggeney külaskäik Tallinna 1536. a. ja turniir Raekoja platsil", *Vana Tallinn*, 1 (1936), 55–76.

nende toetusel maale tulnud,[71] ning on ka mõningaid teateid vastuoludest „põlismaiste“ vasallide ja maaisanda soosikute vahel – tendents, mis on omane kogu hiliskesk- ja varauusaegsele Euroopale.[72]

Kas Saare-Lääne toomkapiitlist sai aadlikapiitel?

1524. ja 1528. aasta privileegilaiendused aitasid vähemalt esialgu kaasa kohalike, eelkõige Läänemaa aadlike positsiooni paranemisele. Eelmainitud mõjukas aadlimees Jürgen von Ungern saavutas 1527. aastal oma noore poja Wolmari (srn 1570) valimise toompraostiks ning püüdis teda 1530. aastal edutult piiskopiks tõsta.[73] Järgmiseks piiskopiks sai Reinhold von Buxhoeveden (1530–41), kelle sugulastel oli valduseid Saaremaal.[74] Seevastu Läänemaa vasallidega tekkisid Reinholdil kiiresti vastuolud, mis viisid Saare-Lääne vaenuseni (1532–36).[75] Piiskopkond lõhenes kaheks, kusjuures Reinholdile jäid truuks Saaremaa vasallid. Siiski ei tekkinud vaenus vastuolude tõttu Saaremaa ja Läänemaa aadlike vahel, vaid oli seotud piiskopi poliitikaga. Nimelt püüdis Reinhold piirata ametnikele tehtavaid kulutusi, mida eelmine piiskop Georg oli vastutustundetult suurendanud.[76] Samuti on võimalik, et Reinhold ei soovinud tunnustada mõningaid 1520. aastate privileegilaiendusi.[77] Otsustava tõuke konfliktiks andis aga Läänemaa vasallide ning eriti Ungerni soovitusel Saare-Lääne piiskopikohale pürginud auahne Riia koadjuutori Wilhelmi sekkumine. Ehkki Reinhold suutis vaenuse võita, jäid tema suhted kohalike aadlikega pingelisteks ning

71 Ordu soosikute kohta: *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, hrsg. von Lutz Fenske, Klaus Militzer (Köln [etc.]: Böhlau, 1993), nr 21, 118, 154, 246, 279, 580, 601, 604, 616, 621, 648,663, 665, 670, 676, 697, 703, 719, 765, 790, 828, 875, 902, 977, 994.

72 Stackelberg, „Die Verwaltung“, 50; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. Stefan Hartmann (Köln u.a.: Böhlau, 2002), nr 1222, 1233/6; Neitmann, „Ein Franke“, 175–181.

73 Ungern-Sternberg, Russwurm, *Nachrichten*, 193–195; HA 1, nr 153.

74 Tarvel, „Piiskopi- ja orduaeg“, 135–136.

75 Saare-Lääne vaenuse historiograafiat vt: Madis Maasing, „Propagandasõda Saare-Lääne vaenuse aegsel Liivimaal (1532–36)“, *Läänemaa muuseumi toimetised,* XVIII (2015), 123–174, siin eriti 124.

76 Stackelberg, „Die Verwaltung“, 45–47.

77 Igal juhul süüdistasid piiskoppi selles Läänemaa vasallid (Maasing, „Propagandasõda“, 130–132, 161).

1541. aastal sunniti ta tagasi astuma. Järgmine piiskop, Põhja-Saksamaalt pärinev Johannes von Münchhausen suutis tõsisemaid tülisid oma vasallidega vältida ning stifti kulutusi piirata. Tema ajal langes kohaliku aadelkonna osalemine piiskopkonna haldamises aga märgatavalt ning kasvas Saksamaalt tulnute osa.[78]

Kuidas peegeldus Saare-Lääne aadli positsiooni kõikumine toomkapiitlis – kas sellest sai 1524. aasta järel aadlikapiitel ning kas täideti ka teised kapiitlit puudutavad tingimused? Teave Saare-Lääne selle perioodi toomhärrade kohta on suhteliselt lünklik, kuid nende sotsiaalse ja geograafilise päritolu, nagu ka resideerimiskohustuse kehtimise kohta on võimalik järeldusi teha,[79] teiste kapiitliga seotud privileegide kehtivuse kohta praegu paraku mitte.[80]

1524. aastal on kapiitlis tuvastatavad 12 toomhärrat (vt JOONIS 2).[81] Seitse neist olid Liivimaa päritolu aadlikud, viis kodanikud, kellest kolm pärinesid Liivimaalt ning kaks kuninglikult Preisimaalt. Ka 30 aastat hiljem, aastal 1555 oli kapiitlis 12 toomhärrat, kõik nad olid pärast 1524. aastat kapiitlisse jõudnud. Ainult üks neist oli Saksamaalt pärinev kodanik ning kahe toomhärra kohta on liiga vähe andmeid, et nende seisuse üle otsustada. Ülejäänud üheksast seitse olid üpris kindlasti ning kaks tõenäoliselt aadlikud. Üheksast ainult neli pärinesid Liivimaalt, ülejäänud viis tulid tõenäoliselt Püha Rooma keisririigist. Seega võib öelda, et kolm kümnendit pärast privileegi vastuvõtmist oli aadliieksklusiivsus laias laastus küll saavutatud, kuid iroonilisel kombel olid Liivimaa vasallid juba privileegi andmise eel saavutatud enamuse kapiitlis kaotanud.

78 Stackelberg, „Die Verwaltung“, 47–50.

79 Vt lisas tabeleid 1 ja 2.

80 On vähemalt üks näide, mis osutab, et 1528. aastal kehtestatud aadlikest toomhärrade laiendatud pärimisõigus kehtis (Transehe-Roseneck, „Zur Geschichte“, 193). Piiskopivalimiste kohta on piisavalt infot 1530. aastast – siis toimus see 1528. aastal kehtestatud korra järgi (Ungern-Sternberg, Russwurm, *Nachrichten*, 80–83). 1541. ja 1560. aasta kohta seda paraku öelda ei saa. Tõenäoliselt saab Saare-Lääne toomkapiitli kohta käivat infot tulevikus täpsustada, kui on läbi töötatud Kopenhaagenis Taani riigiarhiivis paiknev ja osaliselt ka Rahvusarhiivi veebikeskkonnas Saaga kättesaadav Saare-Lääne piiskopi arhiiv.

81 Arvestamata on jäetud endine Tartu ja Saare-Lääne toompraost Johannes de Lohn, kes 1524. aastal sai küll Saare-Lääne piiskopkonnast elatist, kuid kes oli selleks ajaks juba endine toomhärra (vt märkus 44).

Uurimaks, mis võis sellise arengu põhjustada, vaatlen lähemalt 33 toomhärrat, kes ajavahemikus 1525–60 teadaolevalt kapiitlisse said (vt JOONIS 3).[82] Nendest arvatavasti 25 olid aadlikud (22 kindlasti) ning neist omakorda 16 Liivimaalt, ülejäänud üheksa (kindlasti kuus) tulid keisririigist. Kodanikupäritolu toomhärrasid oli viis, neist kaks Liivimaalt, kaks keisririigist ning üks kuninglikult Preisimaalt. Ülejäänud kolme toomhärra sotsiaalne päritolu pole piisaval määral tuvastatav.

Seega oli Liivimaa aadlikke 1525. aastast alates lisandunud toomhärradest peaaegu pooled, kuid suurem osa neist tuli juurde siin vaadeldud ajavahemiku esimesel poolel. Nõnda saab selle jagada kaheks alaperioodiks: kõigepealt Liivimaa aadlike seast pärinevate piiskoppide valitsusaeg (1525–41) ning seejärel Saksamaalt tulnud piiskopi Johannes von Münchhauseni võimuperiood (1542–60; vt JOONIS 4). Esimesel ajajärgul tuli kapiitlisse 20 uut liiget, kellest 14 olid aadlikud (neist 13 kindlalt) ning neist 12 omakorda Liivimaalt. Johannes von Münchhauseni ajast on teada 13 uut toomhärrat, kellest 11 olid aadlikud, kuid neist vaid neli pärinesid Liivimaalt. See silmatorkav erinevus peab olema seotud piiskopi isikuga ning tõepoolest võib kuut aadlisoost kanoonikut pidada Johannes von Münchhauseni soosikuteks. Sealjuures oli neist kaks (Friedrich von Ampten ja Ludolf Brincken) pärit Kuramaalt, kus asus Johannese teine piiskopkond, ning ülejäänud neli (Philippus Westfahl, Johann Ascheberg, Andreas Friedrich Senfftenberger, Ulrich Behr) Põhja-Saksamaalt, nagu piiskop isegi.

Toomhärrade elukohtade kohta kuigivõrd otseseid andmeid pole. Küll aga saab nende tõenäolist resideerimispiiskopkonda tuletada prebendide kumuleerimiste kaudu. 1524. aastal kapiitlis olnud 12 toomhärrast oli kuni üheksal prebende mujal.[83] Üks neist, õpetatud Preisimaa kodanik Alexander Sculteti, oli korraga lausa neljas kapiitlis – Saare-Läänes, Tartus, Tallinnas ja Ermlandis (Warmias) –, ülejäänud üheksa kahes: viis Saare-Läänes ja

82 Kuni aastani 1533 taotles Saare-Lääne toomhärrakohta ka Püha Rooma riigist Pommerist pärinev kodanik Otto Manow (Manau), kes seda tõenäoliselt ei saanud ja keda pole siin toomhärrade hulka loetud (LG 4, 131–132, 249).

83 Päris kindlalt on 1524. aastal tuvastatav kolme toomhärra samal ajal teises kapiitlis olemine (Karolus Uexküll, Georg Bardyn, Alexander Sculteti), nelja puhul on see tõenäoline (Gert Metstake, Heinrich Uexküll, Reinhold von Buxhoeveden, Georg von Tiesenhausen) ning kahel juhul võis lisaprebendide saamine toimuda hiljem (Johannes Lode, Johann Becker). Johannes Lode puhul pole siin üldse arvestatud Tartu prebendi, sest esimene teade selle kohta on alles 1531. aastast.

Tallinnas ja neli Saare-Läänes ja Tartus. Kolmel toomhärral oli prebend seega ainult Saare-Läänes, nende seas oli vaid üks aadlik.

Hiljem kahanesid kumulatsioonid tunduvalt (vt JOONIS 5). Perioodist 1525–41 on teada seitse mitme prebendiga Saare-Lääne toomhärrat: neli olid lisaks Tartus, üks Tallinnas ning üks, Johannes von Münchhausen, Kuramaal – viimasel olid vähemalt 1530. aastate lõpus ka Mindeni ja Verdeni kanoonikuprebendid. Lisaks neile aadlikest toomhärradele, kellest neli pärinesid Liivimaalt, oli üks kodanlasest kanoonik ka Ermlandi kapiitlis.[84] Perioodist 1542–60 on teada ainult kolm lisaprebendidega toomhärrat: kahel liivimaalasest aadlikul oli see Tartus ja sakslasest aadlimehel Kuramaal – nimelt piiskop Johannese õepojal Ulrich Behril, kes oli ka Bremeni, Verdeni ja Mindeni kanoonik. Eelnevast ilmneb, et enamasti olid prebendide kumuleerijateks Liivimaa aadlikud ise – 1525–60 teada

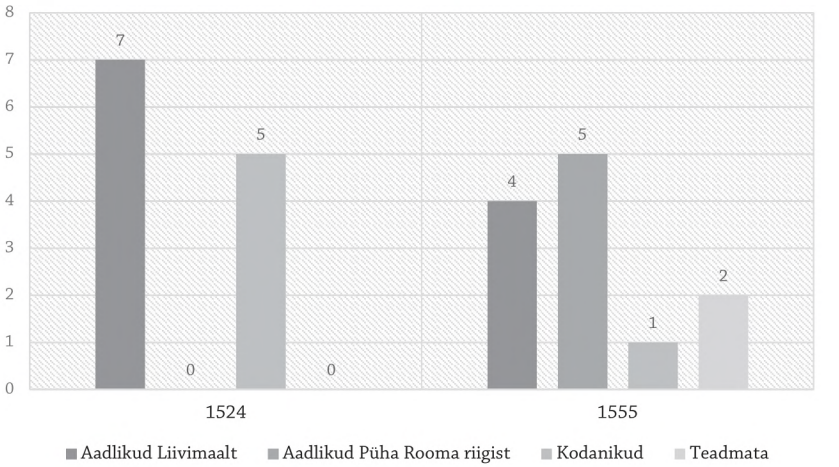

JOONIS 2. Saare-Lääne toomhärrade seisusliku ja geograafilise päritolu võrdlus 1524. ja 1555. aastal

84 Reinhold Soie, kes on Saare-Lääne kapiitlis tuvastatav aastast 1541, oli 1550. aastal mainitud ka Tartu toomhärrana. Seetõttu on tema kumulatsioon arvestatud alaperioodi 1542–60. Hermann Gellinckhusenit on mainitud Tartu toomhärrana 1542. aastal, vaid aasta pärast viimast mainimist Saare-Lääne toomhärrana. Seetõttu on tema puhul kumulatsiooni oletamisi arvestatud, kuid lisatud 1541. aastaga lõppevasse alaperioodi. Pärast 1560. aastat olid kaks Saare-Lääne toomhärrat (Thomas Gabler ja Richard vom Walde) ka Lübecki kapiitli liikmed ning jäävad seega siin vaadeldavast perioodist välja.

olevast üheksast juhtumist kuue puhul. Samuti võib aga tõdeda, et vähemalt praeguste andmete põhjal võib näha kumulatsioonide pidevat kahanemist, mistõttu 1550. aastateks oli Saare-Läänes normiks saanud ainult ühes kapiitlis olemine, seega ilmselt ka kodupiiskopkonnas resideerimine.

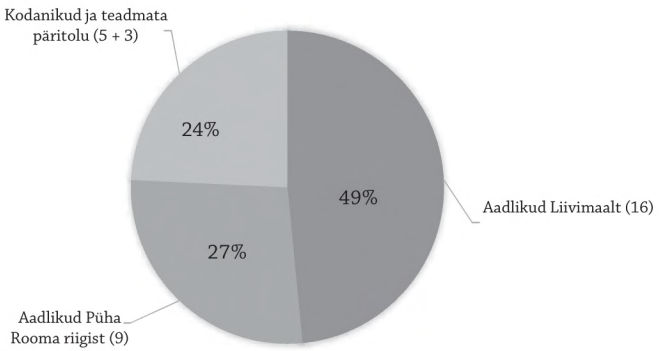

JOONIS 3. Saare-Lääne toomhärrade (kokku 33) seisuslik ja geograafiline päritolu pärast 1524. aasta privileegi vastuvõtmist

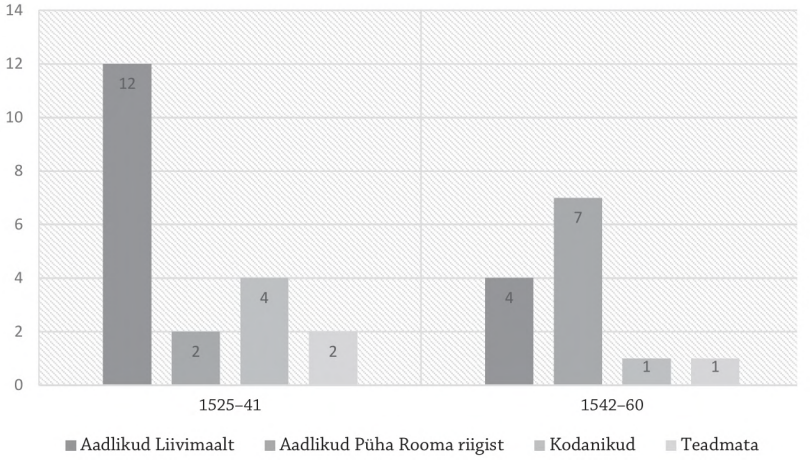

JOONIS 4. Pärast 1524. aasta privileegi toomkapiitlisse tulnud toomhärrade võrdlus kahe alaperioodi kaupa

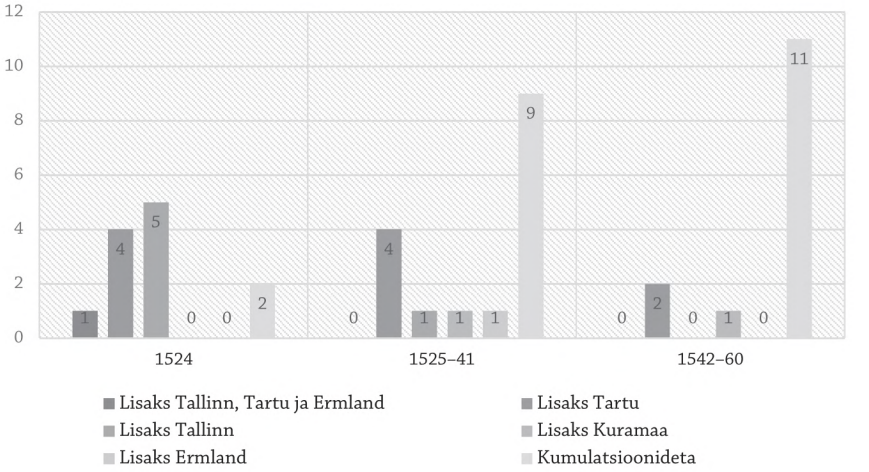

JOONIS 5. Saare-Lääne toomhärrade kumulatsioonid 1524. aastal, 1525–41 ning 1542–60. Johannes von Münchhauseni ja Ulrich Behri Liivimaa-välised prebendid (vastavalt Verden ja Minden ning Bremen, Verden ja Minden) graafikul välja toodud ei ole.

Kuivõrd erines aga Saare-Lääne kapiitel teistest Liivimaa kapiitlitest? Võib tõdeda, et Riia, Tallinna ja Kuramaa kapiitlites oli 16. sajandil kodanikupäritolu toomhärrasid Saare-Lääne piiskopkonnaga võrreldes märgatavalt rohkem, kuid ka nende vahel on mõningaid erinevusi. Riias domineerinud kodanlased tulid 1520. aastate järel Saksamaalt või Preisimaalt, liivimaalasi enam nende seas polnud.[85] Ka Tallinnas kahanes Liivimaa kodanikkonna osakaal, ehkki ei kadunud täielikult. Samas kasvas kohalike aadlike arv. Siiski tuli samuti nagu Riias ka sinna enamik kodanikupäritolu isikuid kas Saksa- või Preisimaalt.[86] Kuramaa toomhärradest olid kogu perioodi vältel enamik kodanikupäritolu isikud pärit kahest eelnimetatud piirkonnast.[87] Eelnevatest erineb Tartu, kus viimased Liivimaa kodanlased lisanduvad 1540. aastatel, misjärel saavutas selge ülekaalu

85 Vrd LG 4, 258.
86 Vrd LG 4, 337–338.
87 Vrd Hertwich, „Das Domkapitel“, 184–189, 196–197, 224–233.

Liivimaa aadelkond.[88] Niisiis näib, et Liivimaa kodanikest kanoonikud kadusid reformatsioonijärgsetel kümnenditel pea kõigist kapiitlitest, kuid kohalik aadelkond lõikas sellest suuremat kasu ainult Tartus.

Kokkuvõtteks

Lõpetuseks pöördun tagasi alguses küsitu juurde. Kõigepealt, miks püüti Liivimaal aadlikapiitlit teha just Saare-Lääne toomkapiitlist? Oma osa oli ilmselt tõigal, et Läänemaa aadlil oli juba enne 1524. aastat piiskopkonnas tugev positsioon ning kohalike aadlike mõju piiskopkonna valitsemise üle võis olla suurem kui teistes stiftides. Viimasele näib viitavat tõsiasi, et aastail 1471–1541 olid Saare-Lääne piiskopid ainult Liivimaa aadlikud – sellesarnast järjepidevust mujal Liivimaal ei eksisteeri. Aadelkonna suuremale mõjule võis kaasa aidata ka suurema linna puudumine stiftis, mistõttu olid kodanike huvid nõrgalt esindatud. Just seetõttu oli aadlil 1520. aastatel võimalik välja nõuda privileegid, mille järjekindlal järgimisel pidanuks *selle maa päritolu aadlikud* saama kontrolli ka toomkapiitli üle. Kas kohalikke vasalle ajendas lisaks võimu suurendamisele ka kartus konkurentide ees, on ebaselge. Tõenäoliselt olid Tartu ja Riia kanoonikukohad Saare-Lääne omadest ihaldusväärsemad, kuid ei saa siiski välistada, et 1524. aastal pelgasid aadlikud veel konkurentsi nii Liivimaa linlastest kui ka paavstikuuria kaudu tegutsevatest prebendiküttidest.

Toomhärrade resideerimiskohustuse kehtestamine tundub veidi paradoksaalne, sest enamasti lõikasid mitme prebendi omamisest kasu just kohalikud aadlikud ise. Seda vastuolu annab siiski seletada: ilmselt ei tahtnud ei piiskop ega stiftivasallid, et raha voolaks piiskopkonnast välja (kasvõi Tartusse), ning soovisid stifti haldussuutlikkust kasvatada. Ei saa ka välistada, et vasallid lootsid, et kui koha peal viibib võimalikult suur hulk aadlisoost toomhärrasid, on neid võimalik vajaduse korral välja mängida piiskopi võimutaotluste vastu.

Teisalt tundub, et kapiitli reserveerimine ainult Saare-Lääne stiftivasallidele polnud mõeldav. Isegi siis, kui 1524. aasta privileegis nõuti mitteaadlikest toomhärradelt endale koadjuutorite valimist just kohaliku rüütelkonna seest, poleks Liivimaa-ülesed aadlikevahelised sidemed pikemas

88 Vrd Lukas, *Tartu toomhärrad*, 271–278.

perspektiivis võimaldanud vastuvõetavate ringi niivõrd kitsalt sulgeda. Liivimaa aadelkonna ning eriti nende, keda nimetati *selle maa päritolu aadlikeks*, piiritlemine jääb veidi ebamääraseks, kuid arvatavasti ei loetud 16. sajandil viimaste hulka ei läänistustega linnakodanikke ega ka lühikese aja eest sisserännanud aadliseisuse esindajaid, eriti kui nood olid maaisanda soosikud. Eraldi küsimus tekib, kas „omade" hulka võidi lugeda linnakodanikeks saanud kohalike aadlisuguvõsade esindajaid, kuid sellele vastamine vajaks ka eraldi uurimist.

Igal juhul ei moodustanud Liivimaa „pärusaadel" mingisugust ulatuslike ühtsete huvidega gruppi. Eriti kehtis see kohaliku aadli seast valitud piiskoppide kohta, kellest mitmed, nagu Johannes Kievel ja Reinhold von Buxhoeveden, ajasid kohalikele vasallidele vastuvõetamatut poliitikat. Ent üksmeel oli habras ka Saare-Lääne stiftivasallide seas, nagu näitas Saare-Lääne vaenus, kui Saaremaa ja Läänemaa aadelkonna poliitilised valikud üksteisele otseselt vastandusid.

Üldistatult võib siiski öelda, et 1524. aasta privileegis sätestatud aadlieksklusiivsus enam-vähem saavutati, kuid kaugeltki mitte nii, nagu kohalik vasallkond oleks seda soovinud. Täiesti selgeks saab, et toomhärrakohtade määramisel oli oluline osa piiskopil – kui maaisandaks sai Põhja-Saksamaa aadlimees, hakkasid ka kapiitlisse jõudma peamiselt samast piirkonnast pärinevad isikud ning tema soosikud. Küll pole teada, kas piiskop sai kanoonikukoha määramisel otseselt, kollatsiooniõigusega kaasa rääkida või koopteeris kõik toomhärrad formaalselt ikkagi kapiitel. Kui arvestada tõsiasja, et piiskop Johannese aegseid soosikuid tuli ette küllaltki suurel hulgal, võiks pigem eeldada piiskopi otsest osalust. See läheks hästi kokku ka Liivimaa üldise konsensusliku või vähemalt kompromisse nõudva valitsuskorraldusega, kus enamasti valitses jõudude tasakaal nii Liivimaa-üleses kui ka territooriumisiseses poliitikas ning ei isandail ega nende seisustel polnud võimalik püsivalt teise üle domineerida.[89]

89 Vrd nt Pärtel Piirimäe, *Maaisandad, seisused ja maapäev: Vana-Liivimaa riiklusest Wolter von Plettenbergi perioodil (1494–1535)*, magistritöö (Tartu Ülikool, 1998), käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus; Madis Maasing, *The role of the bishops in the Livonian political system (in the first half of the 16th century)*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 37 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016); Thomas Lange, *Zwischen Reformation und Untergang Alt-Livlands: Der Rigaer Erzbischof Wilhelm von Brandenburg im Beziehungsgeflecht der livländischen Konföderation und ihrer Nachbarländer,* I–II (Hamburg: Kovač, 2014), 31–101.

See oli ilmselt ka põhjus, miks kohalike vasallide plaanid läbi kukkusid. Privileegide eest peamiselt võidelnud Läänemaa aadli võimubaas osutus ka koos mujalt pärinevate sugulaste ja sõpradega liialt kitsaks, et piiskopkonnas või ka kapiitlis püsivalt domineerida. Ka see, kas aadlike selge domineerimine saavutati tänu 1524. aasta privileegile, on tegelikult vaieldav, sest umbkaudu samasugused tendentsid ilmnevad ka Tartu piiskopkonna puhul, kus pole mingit põhjust kahtlustada niisuguse eesõiguse olemasolu.

LISAD[90]

Kasutatud lühendid: kun = kuninglik, L = Liivimaa, nr = järjekorranumber, p = piiskop, pk = piiskopkond, ppk = peapiiskopkond, Pr = Preisimaa, R = Püha Rooma riik, S-L = Saare-Lääne, Tln = Tallinn, Trt = Tartu

Tabel 1. Saare-Lääne toomhärrad 1524. aastal

Nr	Nimi	Seisus	Päritolukoht	Kapiitlis	Kumulatsioonid
1	Karolus Uexküll[91]	aadlik	L, Riia ppk	1489–1542	Trt (u 1517–25)
2	Georg Bardyn[92]	kodanik	kun Pr, Ermlandi pk	1503–24	Tln (1519–24)
3	Gert Metstake[93]	aadlik	L	1507–24/27	Trt (1508, 1522)
4	Johann Fahrensbach[94]	aadlik	L, Tln pk	1515–35	
5	Heinrich Uexküll[95]	aadlik	L	1515–34; 1541	Tln (1521, 1529)
6	Alexander Sculteti[96]	kodanik	kun Pr	1515–22/24/37	Trt (1515–22/24/37); Tln (1524–49); Ermland (1515–49)
7	Michael Gralow[97]	kodanik	L	1519–33	
8	Reinhold von Buxhoeveden[98]	aadlik	L, Trt pk	1519–30 (seejärel S-L p)	Trt (1523)
9	Johannes Lode[99]	aadlik	L, Tln pk	1521–34	Tln (1527) [Trt (1531–33)]
10	Johann Becker[100]	kodanik	L, Tln linn	1522–35/38	Tln (1526)
11	Johannes Pulk[101]	kodanik	L	1522–35	
12	Georg von Tiesenhausen[102]	aadlik	L, Riia ppk	1523–25/27 (seejärel Tln ja S-L p)	Tln (1525)

90 Andmed nende Saare-Lääne toomhärrade kohta, kes olid ühtlasi ka Tartu toomhärrad, on toodud Tõnis Lukase koostatud tabelis: *Tartu toomhärrad*, 192–278. Lukas on koostanud ka Saare-Lääne toomhärrade tabeli: „Saare-Lääne piiskopkonna", 67–69. Paraku on sealsed toomhärrade andmed omavahel segamini läinud. Võrreldes enda koostatud Saare-Lääne toomhärrade tabelitega („Rahutu Saare-Lääne piiskopkond", 36–37; „Saare-Lääne piiskop", 76–79) olen teinud mõne täpsustuse.

91 LG 2, 130; LG 3, 72; LG 4, 226.

92 LG 1, 42; LG 2, 146; LG 3, 41; LG 4, 11–12.

93 LG 2, 69; LG 3, 59; LG 4, 140.

94 LG 1, 71; LG 4, 51.

95 Ta oli Karolus Uexkülli vend või nõbu. LG 2, 129; LG 4, 225.

96 LG 2, 106, 160; LG 3, 67; LG 4, 193–194.

97 LG 2, 8; LG 3, 50; LG 4, 69.

98 LG 1, 59; LG 2, 150; LG 3, 46; LG 4, 39. Vt ka märkust 25.

99 LG 2, 58–59; LG 4, 125.

100 LG 1, 44; LG 2, 146; LG 3, 41; LG 4, 13.

101 LG 2, 88; LG 3, 63; LG 4, 164.

102 LG 2, 124; LG 3, 71; LG 4, 217. Vt ka märkust 25.

Tabel 2. Kapiitlisse tulnud Saare-Lääne toomhärrad 1525–60
Paksus kirjas on ära toodud 1555. aastal ametis olnud kanoonikud, kaldkirjas piiskop Johannes von Münchhauseni (oletatavad) soosikud. Küsimärk (?) tähistab kas teadmata või oletatavat päritolu.

Nr	Nimi	Seisus	Päritolukoht	Kapiitlis	Kumulatsioonid
1	Johann Wetberg[103]	aadlik	L	1506–16, u 1541–43	
2	Wolmar von Ungern[104]	aadlik	L, Riia ppk	1527–34/35/37	
3	Peter Wesseler[105]	?	?	1532	
4	Johann von Uexküll[106]	aadlik	Liivimaa	1533	
5	Georg von Buxhoeveden[107]	aadlik	L, Trt pk?	1533–34	
6	Hermann Gellinckhusen[108]	kodanik	L, Tln	1534, 1541	[Trt (1542)]
7	Leonhard Niederhoff[109]	kodanik	kun Pr, Gdańsk	1534–47	Ermland (1520–45)
8	**Arnold Vietinghoff**[110]	aadlik	Liivimaa	1534–62	
9	Johannes von Münchhausen[111]	aadlik	R, Mindeni pk	U 1540–42 (alates 1540 Kuramaa p, alates 1541 S-L p)	Kuramaa; Verden; Minden (kõigis kuni 1540?)
10	***Friedrich von Ampten (Amboten)***[112]	aadlik	L, Kuramaa	1541–56/57 (alates 1551 Tln-a p)	Tln (1539–51)
11	Johann Soie[113]	aadlik	L, Trt pk?	1541	Trt (1541)
12	**Reinhold Soie**[114]	aadlik	L, Trt pk?	1541–62/67/72	Trt (1550–54/58)
13	Johann Gellinckhusen[115]	kodanik	L, Tln pk	1541	Trt (1517–42) [Tln (1521)]
14	Laurentius Fölkersahm[116]	aadlik	L	1541	Trt (1520–42)
15	Fromholt Tiesenhausen[117]	aadlik	L	1541	
16	Johann Wrangell	aadlik	L	1541	
17	Dietrich von Gilsen[118]	aadlik	L	1541–43	
18	**Johann Finkenoge**[119]	?	Poola, Włocławeki pk	1541–57	
19	**Johann Duvel**[120]	aadlik?	R, Pommeri	1541–62	
20	**Thomas Gabler**[121]	kodanik	R, Stuttgart	1541, 1547–62/65	[Lübeck (1561/62–1572)]
21	Heinrich Wrangell[122]	aadlik	L, Trt pk	1548–54	
22	Kersten Soie[123]	aadlik	L	1550	Trt (1550)
23	***Philippus Westfahl***[124]	aadlik	R?	U 1550–60	
24	***Johann Aschenberg***[125]	aadlik	R, Münsteri pk	1552–57	
25	Otto Gilsen[126]	aadlik	L	1554	
26	***Andreas Friedrich Senfftenberger***[127]	aadlik	R, Mindeni pk	1554–55	
27	***Ludolf Brincken***[128]	aadlik	L, Kuramaa	1554–57	
28	**Burchard de Wolde**[129]	aadlik?	R?	1555	
29	**Andreas Friedrich**[130]	?	R?	1555–65/75/77	
30	*Ulrich Behr*[131]	aadlik	R, Mindeni pk?	1557	Kuramaa (1556–64); Bremen, Verden, Minden (kõik 1556–57)
31	Bertram Holtschur[132]	kodanik	R, Nürnberg?	1557	
32	Richard vom Walde[133]	aadlik	R, Pommeri	1559–62/65/68	[Lübeck (1562–96)]
33	Eggert von Aalen[134]	aadlik?	R?	u 1560	

103 Oli varem Saare-Lääne kapiitlis, kuid 1516. aastast 1530. aastateni viibis väljaspool Liivimaad. LG 2, 138; LG 4, 235; HA 1, nr 315–316, 337, 341, 347, 353, 371, 379, 391, 399–400, 411, 414, 561; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1534–1540): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. Stefan Hartmann (Köln [etc.]: Böhlau, 1999) [edaspidi: HA 2], nr 591, lisa X, 679, 687.
104 LG 2, 131; LG 3, 72; LG 4, 225. Vt ka märkust 73.
105 LG 2, 137.
106 LG 2, 129; LG 3, 72; LG 4, 226.
107 LG 1, 59; LG 4; 38; AR 3, nr 333.
108 LG 2, 2; LG 3, 49; LG 4, 63; AR 3, nr 333.
109 LG 2, 77, 158; LG 4, 150. HA 1, nr 274, 305, 391, 432, 444, 564; HA 2, nr 765, 900, 906, 915, 1017.
110 LG 1, 75; LG 3, 49; LG 4, 56–57.
111 LG 2, 72; LG 3, 60; LG 4, 145. Vt ka märkust 26.
112 LG 1, 39; LG 2, 145; LG 3, 39; LG 4, 7–8.
113 LG 2, 112; LG 4, 199.
114 LG 2, 112; LG 4, 199–200.
115 LG 2, 2; LG 3, 50; LG 4, 63.
116 LG 1, 77; LG 4, 58, 246.
117 Fromholt Tiesenhauseni ja Johann Wrangelli kohta: Maasing, „Saare-Lääne piiskop“, 76.
118 LG 2, 5.
119 LG 1, 74; LG 2, 152; LG 4, 55.
120 LG 1, 66; LG 3, 47; LG 4, 46. Kapiitlis võis olla ka teine samanimeline toomhärra
121 LG 2, 1; LG 4, 61–62; Wolfgang Prange, *Der Wandel des Bekenntnisses im Lübecker Domkapitel 1530–1600* (Lübeck: Schmidt-Römhild, 2007), 144–145.
122 LG 2, 144; LG 4, 241.
123 Reinhold Soie vend. LG 4, 199.
124 Johannes von Münchhauseni nõbu. LG 4, 234.
125 LG 4, 10.
126 Taube, *Die von Uxkull*, 146.
127 LG 4, 195.
128 LG 2, 149; LG 4, 33.
129 Võis olla Richard vom Walde. LG 4, 227–228.
130 LG 1, 79; LG 3, 49; LG 4, 60.
131 Johannes von Münchhauseni õepoeg. LG 1, 44–45; LG 3, 41; LG 4, 15.
132 Jürgen Holtschuri, Tartu kantsleri poeg. LG 4, 89.
133 LG 2, 132; LG 3, 72; LG 4, 227; Prange, *Der Wandel*, 145–146.
134 LG 4, 4.

WAS THE CATHEDRAL CHAPTER OF ÖSEL-WIEK RESERVED TO THE NOBILITY AFTER 1524?

MADIS MAASING

Summary

In 1524, the Bishop of Ösel-Wiek granted a letter of privileges to his vassals, which reserved the seats in the local cathedral chapter to the „noblemen of this land“ (in Low German, *dusses landes ingebarn edelluede*). In the Late Medieval and Early Modern German bishoprics, reservation of the chapter seats to the local nobility was quite common. In Livonia (nowadays Estonia and Latvia), the privilege of Ösel-Wiek is the only known instance. Thus, the main questions the article examines are: why did it occur precisely in this bishopric, and was the attempt to transform the Cathedral Chapter to an exclusively noble corporation (in German, *Adelskapitel*) a success or not?

The privileges of the vassals of Livonian bishops were significantly extended in the middle of the 15th century, as their rights of inheritance were expanded, and their participation in the bishoprics' governing and administration was increased. Beside the nobles, also the cathedral chapter had an important role. Probably its most significant prerogative was to elect the bishops. During the seven decades (1471–1541), the Chapter of Ösel-Wiek had elected Bishops that descended from the noble families of Livonia (Wetberg, Orgas, Kievel, Tiesenhausen, and Buxhoeveden). For this reason, it seems, that the nobility had an important position in the chapter even before the privilege of 1524. This was not undisputed, however, as in 1541, a nobleman from the Northern Germany (Johannes Münchhausen) was chosen as the new bishop.

It is not known, how one could have become a member of the cathedral chapter in Livonia. It is likely – at least since the 1520s, and at least in most cases – that both the canons (in German, *Domherren*) themselves and the Bishop had the right to decide, who would become the new canon.

The privileges of 1524 were granted as a result of a conflict between the Bishop of Ösel-Wiek and his vassals, which had started in 1518. Finally, the Bishop had to yield. According to the new privileges, the nobles had the

exclusive right to the seats of the cathedral chapter, but at the same time, they also had to ensure that the prospective canons (who were their own sons) would acquire proper education.

The privilege stated additionally that the canons had to reside in the bishopric, i.e., they should not have other benefices elsewhere – until that period, many canons of Ösel-Wiek had been also in the Chapter of Tartu. The reasons stated in the text of the privilege were that the bishopric needs more adept counsel from the canons and that the money should not flow out of Ösel-Wiek. The nobility also might have feared the competition from influential clerics (in German, *Pfründejäger*) who collected numerous benefices to themselves, normally with the help of the Papal Curia.

Another series of privileges were granted by the new bishop in 1528. Now, the vassals obtained the right to directly participate in the election of the bishop, and the canons of noble birth had the right to inherit the possessions and lands of their relatives (and also vice versa).

But who were the aforementioned „noblemen of this land"? One can say with quite a high degree of certainty that not only the vassals of Ösel-Wiek were meant with this phrase. Firstly, in the Livonian sources of the period discussed here, "this land" denoted Livonia as a rule. Secondly, the nobility of Livonia was quite homogeneous, had no internal hierarchy, and virtually all nobles also had relatives, possessions, and other close and intimate connections all over Livonia.

It is much harder to define the border between the local nobility and non-nobility, as there were no formal criteria. Who belonged to the aristocracy and who not was decided mainly by one's lifestyle, but also if one was accepted as a noble by the local nobility. Normally, the burghers of the towns (even the most influential who might have lived nearly like aristocrats, and even might have had fiefs) were not accepted as a part of the nobility. Additionally, the nobles that had only recently immigrated to Livonia, were also excluded from the "noblemen of this land". It took presumably a couple of generations after an "outsider" (a descendant of a burgher or a foreign nobleman) was accepted as a member of the local nobility.

After the privileges of 1524 and 1528, the position of the local nobility was strengthened in Ösel-Wiek, but soon new conflicts with the bishop emerged. The latter tried to delimit the influence of the nobility in the

bishopric and was partially successful. In 1541, he was deposed, but not by the nobles, but by the alliance of the Order and the Bishop of Tartu. Thereafter, the role of the nobles seems to have diminished.

Were these fluctuations in the nobility's position also mirrored in the cathedral chapter? In 1524, there were seven canons out of 12 who were of the local noble origin, while 1555 there were only four out of 12. At the same time, the number of nobles had actually risen (from seven to nine), but later that year, there were more aristocrats from the Northern Germany than from Livonia (five against four). It becomes also clear that in the period 1525 to 1541, most of the new canons were actually Livonian nobles, but thereafter, the nobility of the Empire won the upper hand. It is clearly connected with the Bishop, as quite a few of his relatives and favourites became canons.

To answer the questions posed in the beginning, one can say that the privilege of 1524 was probably granted because the vassals of Ösel-Wiek already had a stronger position than their fellow nobles in other Livonian bishoprics. But this position was not unswerving, and the domination of the nobility was checked by the role of the bishop. This observation fits neatly with the general pattern of the Livonian political system, as it seems that no power (neither the Order, bishops nor their estates) was able to dominate constantly over others, and compromise and cooperation had to be sought instead.

KESKAEGSEID RAIDKIVILEIDE HAAPSALU LINNUSEST AASTAL 2017[1]

ANU MÄND
Tallinna Ülikooli vanemteadur
anu.mand@tlu.ee

KAIRE TOOMING
Sihtasutus Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, Haapsalu piiskopilinnuse juhataja
kaire.tooming@salm.ee

Haapsalu piiskopilinnuse pealinnuses tehakse aastatel 2017–19 suuremahulisi konserveerimis- ja rekonstrueerimistöid, et uuendada linnusemuuseumi. Seetõttu korraldati 2017. aasta sügisel pealinnuse hoovis arheoloogilised kaevamised ning Vahitornis asuv šaht puhastati sinna ladestunud rusust ja ehitusprahist. Hoovis tuli kaevamiste käigus keskaegset ja Rootsi-aegset leiuainest välja üllatavalt napilt: paar hobuserauda, keraamikakilde jmt, ent Vahitorni puhastamisel leiti mõned tõeliselt haruldased raidkivikatked ning satuti varauusaegse käimla kihile. Käesolev artikkel keskendub keskaegsetele raidkivileidudele ning tutvustab nende hulgast kolme, mis oma vanuse, pealiskirja või kaunistuste iseloomu poolest pakuvad kõige rohkem huvi.

Leidudest vanim on kahest tükist koosnev hauaplaadi nurk (JOONIS 1), mis tuli välja 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses restaureerimistööde ajal Vahitorni visatud ehitusprahi kihist. Säilinud fragmendilt võib näha, et plaati on ümbritsenud ladinakeelne minusklites pealiskiri, mis osutab sellele, et suure tõenäosusega on hauatähis kuulunud mõnele vaimulikule. Tekstiriba laius on 11,5–12 cm, minusklite kõrgus 10,5–11 cm. Hauaplaadi nurki on kaunistanud sõõrist ümbritsetud rist. Nurgasõõr on mõõtmetelt väike, mahtudes tekstiriba sisse. Kas plaadi keskosas on samuti olnud mõni kaunistus (näiteks perekonnavapp või vaimulike plaatidel esinev karikas) või on see olnud sile, jääb teadmata, sest säilinud fragmendil pole tekstiribast sissepoole jääval alal näha ühtegi joonekatket.

1 Uurimistööd toetas Haridus- ja Teadusministeerium projektide IUT18-8 ja EKKM14-364 kaudu.

Hauaplaadil on hulganisti mördijälgi, mis osutab, et seda on sekundaarselt kasutatud ehituskivina. Nii mört kui ka plaadi tükkideks jagunemine raskendavad säilinud tekstikatke lugemist. Seetõttu ei ole seni õnnestunud dešifreerida ühe külje esimest kolme tähte, mis jäävad kahe tüki vahele. Neile järgneb aga tervikuna säilinud sõna *obiit* (suri). Seega võib oletada, et eelnenud tähed moodustavad osa surmadaatumist. Sõnale *obiit* järgneb nurgarist, teisel küljel võib aga näha tähti *bern*, mis tõenäoliselt on isikunime *bernardus* algus. Säilinud tekstikatke põhjal võib arvata, et tegemist on hauaplaadi alumise parempoolse nurgaga.

JOONIS 1. Bernarduse hauaplaadi fragment, 14. saj lõpp või 15. saj algus (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

Minuskelkiri hakkas keskaegse Liivimaa hauaplaatidel levima alates 14. sajandi teisest poolest. Vanimad säilinud näited on Woldemarus Sorseveri ja tema naise hauaplaat Tallinna toomkirikus, millel surma-aastad küll puuduvad, ent mida Sorseveri kohta käivate väheste elulooliste andmete järgi dateeritakse 1370. aastatesse.[2] Veel üks minuskelkirjaga hauaplaat

2 Mari Loit, „Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest reformatsioonieelse Tallinna kirikutes ja kloostrites“, *Vana Tallinn*, XVII (XXI) (Tallinn: Estopol, 2006), 75. Vt pilti: Sulev Mäeväli, *Matustest ja hauatähistest Tallinna toomkirikus* (Tallinn: Morgan Studio, 2004), 9 (Mäevälja raamatus edastatud pealiskirja transkriptsioon sisaldab ohtralt vigu). Varem toomkiriku põhjalöövi põrandas asunud plaat on alates 2017. aastast eksponeeritud Ferseni kabeli seinal.

kuulub 1381. aasta aprillis surnud Kune Schotelmundile, kes oli Tallinna bürgermeistri Gosschalk Schotelmundi lesk.[3] Samal ajal raiuti 14. sajandi teisel poolel endiselt ka majusklites pealiskirju, nagu näitavad kasvõi Tallinna raehärra Brand Stalbiteri 1378. aastast pärinev hauaplaat Niguliste kiriku Antoniuse (keskajal Matteuse) kabelis ja 1388. aastast pärinev perekond Bremeni hauaplaat Tallinna dominiiklaste kiriku välisseinal.[4] Haapsalust leitud plaadikatke minusklid sobivad kujult nii 14. sajandi lõpu- kümnendeisse kui ka 15. sajandi esimesse poolde. Kahjuks ei ole säilinud tähtede hulgas ühtegi sellist, mille kuju aastakümnete jooksul tuntavalt muutus, näiteks a või g, mis aitaks võimalikku ajavahemikku kitsendada.

Nurgasõõrid hakkasid siinsetele hauaplaatidele ilmuma 15. sajandil, varem asusid seal ristid või jooksis tekst katkematult, ilma nurgakaunistusteta. Kuna nurgasõõrid muutusid 15. sajandi jooksul suuremaks ja ka nende kuju keerukamaks, viitab Haapsalu fragmendi väikesemõõtmeline sõõr 15. sajandi alguskümnendeile. Siiski tuleb arvestada seda, et Eestist ja Lätist on 14. sajandist ja 15. sajandi algusest võrdlusmaterjali säilinud küllaltki vähe, mis ei võimalda motiivide levikut väga täpselt dateerida. Näiteks Põhja-Saksamaalt säilinud hauaplaatidel esineb nurgasõõre juba 14. sajandil, eriti sajandi teisel poolel, ja sel perioodil on nad 15. sajandiga võrreldes veel üsna väikesed, jäädes enam-vähem tekstiriba laiuse tasemele või ületades seda vaid vähesel määral.[5]

Kõige lootustandvamaks pidepunktiks Haapsalu kivil on mõistagi kadunukese nimi, ent seda vaid esmapilgul. Nimelt on Haapsalu toomhärrade ja teiste vaimulike hulgas praeguse uurimisseisu juures teada vaid

3 Anu Mänd, „Memoria and Sacral Art in Late Medieval Livonia: The Gender Perspective“, *Images and Objects in Ritual Practices in Medieval and Early Modern Northern and Central Europe*, ed. by Krista Kodres, Anu Mänd (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 268, ill 3. Tänapäeval võib Kune hauaplaati näha dominiiklaste kloostri kiriku varemete lõunaseinale kinnitatuna.

4 Maria-Kristiina Lotman, Anu Mänd, Kristi Viiding, *„Apprehendite disciplinam* … Nõo kirikus leiduvast ladinakeelsest pealiskirjast“, *Järelevastamine. Kaur Alttoale*, toim Anneli Randla (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 90, ill 5.

5 *Deutsche Inschriften Online*, nt Greifswaldi kirikute hauaplaadid aastaist 1368, 1369 ja 1378: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/set/300/nr/di077-0051.html#content, http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/set/300/nr/di077-0053.html#content, http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/set/300/nr/di077-0059.html#content (vaadatud 10.05.2018).

paar-kolm Bernardust. Leonid Arbusowi koostatud Liivimaa vaimulike kataloogis esineb Bernhardus de Consfelt, keda on Saare-Lääne toomhärrana nimetatud 1322. aastal.[6] Tema surma-aasta ja -koht pole küll teada, ent on siiski ebatõenäoline, et hauaplaat kuuluks talle, sest nii varajasel ajal pole siinmail minuskelkirja teadaolevalt kasutatud. Sama kehtib Bernardus Dusterwalti kohta, keda on 1369. aastal mainitud piiskopi teenistuses seisva notarina.[7] Tõnis Lukas lisab toomhärrade nimekirja Bernardus Bulowe (Arbusow nimetab teda üksnes Tartu kanoonikuna), kes esineb allikates ajavahemikus 1350–92.[8] Temale võiks hauaplaat ajalises mõttes sobida küll, sest Tartu toomhärrana on ta tegutsenud veel 1411. aastal.[9] Paraku pole mingeid andmeid selle kohta, kas põhiliselt Tartus viibinud Bernardus üldse kunagi Haapsallu jõudis või kuhu ta on maetud. Lukas on Tartu ja Saare-Lääne toomhärrade kumulatsioonijuhtumeid käsitledes rõhutanud, et enamasti eelistati püsiasukohana Tartu piiskopkonda.[10] Kuna andmed Saare-Lääne toomhärrade ja teiste Haapsalu toomis tegutsenud vaimulike kohta on lünklikud, pole välistatud, et kõnealuse hauaplaadi alla on maetud mõni seni uurijatele tundmata Bernardus. Täiesti välistada ei saa ka võimalust, et hauaplaat kuulus ilmikule, näiteks mõnele toomkirikus vikaariat omanud piiskopi vasallile. Kui 15. sajandist alates oli ilmikute hauaplaatidel üldjuhul alamsaksakeelne pealiskiri, siis 14. sajandi viimasel veerandil esineb veel ladina keelt, nagu näiteks eespool nimetatud Woldemarus Sorseveri plaadil. Jääb üle vaid loota, et kõnealusest hauaplaadist tuleb edaspidi välja veel mõni tükk, mis aitab selle omanikule ja tema surma-aastale valgust heita.

Teine põnev raidkivifragment leiti Vahitorni šahtist ehitusrusu kihist. Sellel võib näha osaliselt säilinud vapilkilpi, mida on kaunistanud kotka figuur (JOONIS 2).

6 Leonid Arbusow, *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*, Dritter Nachtrag (Mitau: Steffenhagen und Sohn, 1913), 323.

7 Samas, 328.

8 Tõnis Lukas, „Saare-Lääne piiskopkonna toomhärrad 1228–1563“, *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast = Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*, toim Ülla Paras (Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2004), 67, nr 47.

9 Arbusow, *Livlands Geistlichkeit*, Dritter Nachtrag, 36–37. Tartu toomhärrana on Bernardust nimetatud ajavahemikus 1391–1411.

10 Lukas, „Saare-Lääne piiskopkonna toomhärrad“, 57.

JOONIS 2. Kotkaga vapi fragment. 16. saj 1. veerand (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

Sulelisest kerest on alles vaid väike tükk, ent hästi on näha mõlema jala küüniseid, mis hoiavad tekstilinti. See on olnud kas tühi või on raidtekst paiknenud lindi teistel osadel või on kiri olnud maalitud. Raidtahvli alumises paremas nurgas asub aga sisseraiutud tekstiriba algus. Ainus säilinud täht (kui see pole fragment) paistab olevat I (nagu nimes Iohannes). Tekstiriba laius on u 6,5 cm, tähe kõrgus u 5,5 cm.

Kotkas on mõistagi evangelist Johannese sümbol ja Saare-Lääne piiskopkonna vapilind. Raidkividel võib kotkast kas üksinda või koos mõne piiskopi vapiga leida endise piiskopkonna alalt õige mitmest kohast, seda nii linnustes kui ka kirikutes. Enamasti on kotka pea ümber pühadusele osutav aupaiste ja tema jalge juures pühaku nimega tekstilint (*sanctus Johannes* lühendatuna). Üksnes kotkast kujutav vapp on säilinud näiteks Kuressaare linnuse värava kohal ja linnuse kabeli kaguseina (tinglikult idaseina) müürituna (JOONIS 3: A–B).[11] Sama kabeli loodeseinal (tinglikult

11 Kuressaare linnuse värava kohal asuvat kotkaga vappi pole tänapäeval võimalik pildistada, sest seda katab langevõre, mis on paraku fikseeritud nii, et seda pole võimalik liigutada.

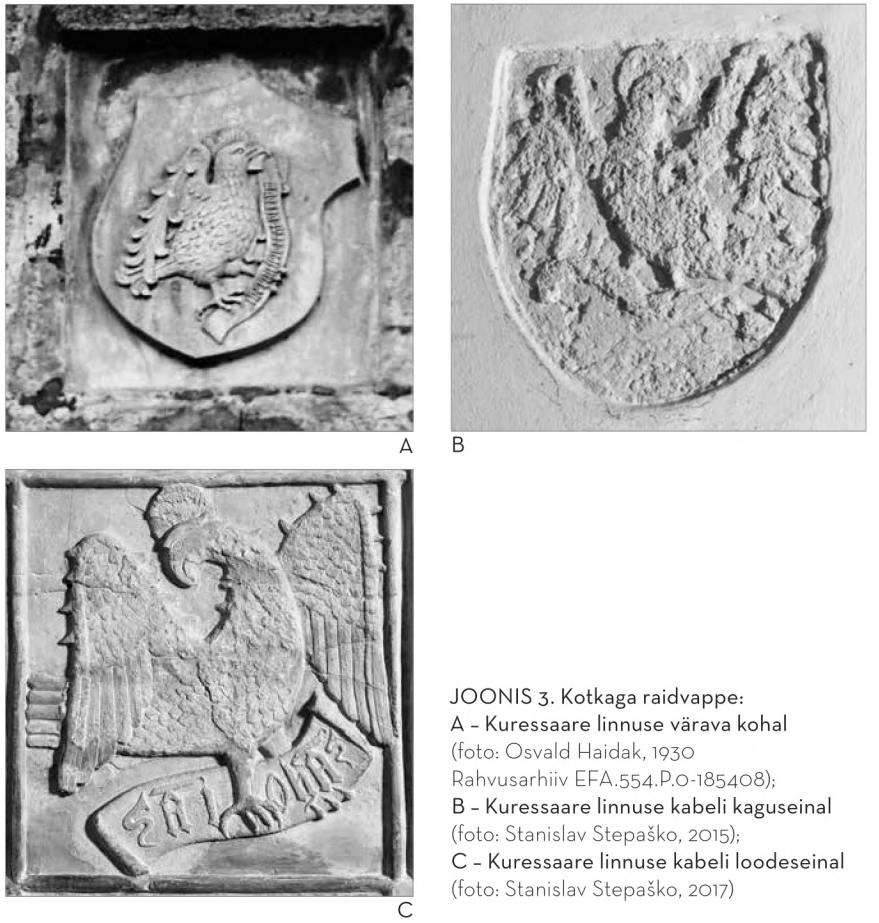

JOONIS 3. Kotkaga raidvappe:
A – Kuressaare linnuse värava kohal (foto: Osvald Haidak, 1930 Rahvusarhiiv EFA.554.P.0-185408);
B – Kuressaare linnuse kabeli kaguseinal (foto: Stanislav Stepaško, 2015);
C – Kuressaare linnuse kabeli loodeseinal (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

lääneseinal) asub kotkaga tahvel piiskoppide Johannes Kieveli ja Johannes Orgase vappide vahel (JOONIS 3: C). Piiskopi perekonnavapiga paaris on kotkast kujutatud Haapsalu linnuse peavärava kohal, Martna ja Käina kiriku portaali kohal (viimane asub praegu Kassari muuseumis) ja Kuressaare kabeli edelaseinal (JOONIS 4: A–D).[12] Koluvere linnuse välisseina on

12 Raidtahvlite tervikpilte vt Anu Mänd, „Piiskoppide eneserepresentatsioonist, vapitahvlitest ja meister Reynekest", *Pühakud, piiskopid, linnad ja linnused: ajarännakuid kesk- ja varauusaega. Uurimusi Jaan Tamme auks*, koost ja toim Erki Russow, Valter Lang (Tallinn, Tartu, 2018), 256, jn 2, 259, jn 4.

JOONIS 4. Kotkaga raidvappe: A – Haapsalu linnuse värava kohal;
B – Martna kiriku põhjaportaali kohal; C – Käina kiriku portaali kohalt (Kassari muuseumis);
D – Kuressaare linnuse kabeli edelaseinal (fotod: Stanislav Stepaško, 2015–2017)

värava kõrvale müüritud endise piiskopi Reinhold von Buxhövdeni vapiga raidtahvel, kus vapi kahel väljal on samuti kujutatud Saare-Lääne kotkast.[13] Rostockis asub aga piiskop Georg von Tiesenhauseni kingitud etikukivi, mille ülaosa ehib tema vapp, mis on jaotatud kuueks väljaks ning kahel

13 Vt pilti Mänd, „Piiskoppide eneserepresentatsioonist", 262, jn 5.

neist võib näha Saare-Lääne kotkast.[14] Suure tõenäosusega oli piiskopkonna kirikutel ja linnustel sarnaseid raidtahvleid rohkemgi, kui neid on tänini säilinud. Seda kinnitab ka 2017. aastal leitud fragment.

Kuna raidtahvli detailid on väga hästi säilinud, on tõenäoline, et see asus siseruumides. Kõne alla võiks tulla nii toomkirik kui ka mõni linnuse esindusruum, kus piiskop külalisi vastu võttis. Milline Saare-Lääne piiskop selle tahvli tellis, pole küll teada, ent stiililiste iseärasuste poolest võib selle paigutada kas 15. sajandi lõppu või 16. sajandi alguskümnendeisse. Kui lähtuda sellest, et tahvli allnurgast alguse saanud pealiskiri algab I-ga, ja eeldada, et see tähistab Johannest, tulevad kõne alla Johannes Orgas (1492–1515) ja Johannes Kievel (1515–27). Kievel on neist kahest isegi tõenäolisem, eriti arvestades tema suurejoonelisi ametisse pühitsemise pidustusi 1515. aasta juunis, mida austas oma kohalolekuga terve hulk vaimulikke ja ilmalikke aukandjaid.[15]

Säilinud fragmendi ebakorrapärase kujuga parem külg, tekstiriba algus ja kotka kere pööratus heraldilises mõttes vasakule osutavad ühtlasi sellele, et kotkaga vapitahvel pole olnud eraldi raidtaies, vaid on moodustanud osa kompositsioonist, kuhu oli tõenäoliselt tahutud ka piiskopi perekonnavapp ja tema nimi. Pole välistatud, et see uhke raidreljeef asus piiskopi trooni kohal ja oli valmis saanud juba tema „kroonimise“ päevaks. Jällegi oleks väga tänuväärt, kui Haapsalu linnusest tuleks päevavalgele ka selle kompositsiooni puuduvad osad, mis aitaksid kunstiteosest tervikpilti luua.

Kolmas raidkivifragment (JOONIS 5) kuulub 16. sajandi keskpaigast pärit hauaplaadile, mida sai Läänemaa muuseumi toimetistes tutvustatud kõigest paar aastat tagasi.[16] Tegemist on 1552. aasta katkuohvrite hauaplaadiga, mis leiti Haapsalu linnuse õuelt 1933. aastal. Toona leitud plaaditükk moodustas kunagisest tervikplaadist pisut üle poole või isegi umbes kaks kolmandikku (JOONIS 6). Hiljem aga läks see hauaplaat mõistatuslikul kombel kaduma, alles jäi vaid väike ristiga fragment ülemisest paremast

14 Samas, 266–267, jn 8–9; Mänd, „Keskaegse Liivimaa piiskoppide jäljed Euroopa visuaalkultuuris (14.–16. sajand)“, *Järelevastamine. Kaur Alttoale*, toim Anneli Randla (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 21, ill 7, 23, ill 8.

15 Vt Mänd, „Piiskoppide eneserepresentatsioonist“, 258–261; Tiina Kala, „Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest“, *Tuna*, 1, 2009, 32–34.

16 Anu Mänd, „1552. aasta katku mälestav hauaplaat Haapsalust“, *Läänemaa muuseumi toimetised*, XIX (Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2016), 115–126.

JOONIS 5. 1552. aasta katkuohvrite hauaplaadi fragment, mis leiti 2017. aastal (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

JOONIS 6. 1552. aasta katkuohvrite hauaplaat. 1933. aasta foto (SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid HM 1437: Ff 284)

nurgast.[17] 2017. aasta sügisel aga tuli Vahitorni šahti 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses visatud ehitusprahi hulgast päevavalgele veel üks tükk (laius u 52 cm), mis pärineb plaadi parema külje alumisest osast (vrd JOONIS 5 ja 6). Sellel võib näha ladinakeelse pealiskirja kahe tekstiriba lõppu. Ülemisel real on säilinud sõnade vahesid eraldav romb, millele järgnevad tähed *Ec*. Kuna pealiskirja järgmine rida pole säilinud (ei olnud ka 1933. aasta seisuga), pole võimalik teksti rekonstrueerida. Võib oletada, et tegu oli sõnaga *Ecclesia*, ent kindel selles olla ei saa. Lahtiseks jäävad ka alumise rea lõpus näha olevad kaks tähte, viimane neist on tõenäoliselt n või m. Millal ja mis asjaoludel 1930. aastatel leitud hauaplaat tükkideks purunes või purustati, pole samuti teada.

Lisaks kolmele kirjeldatud leiule tuli 2017. aasta lõpus alanud pealinnuse ehitustööde käigus välja veel teisigi raidkivifragmente, nii keskaegseid kui ka Rootsi ajast pärinevaid. Peamiselt on tegemist arhitektuursete raidkividetailidega (akende, uste, sammaste detailid jmt), kuid leiti ka väikeseid tükke hauaplaatidest, mis on juba mõne varasema ehitusetapi käigus raiutud käepärase suurusega müürikivideks. Korrastustööd Haapsalu linnuses jätkuvad, mistõttu võib loota, et põnevaid avastusi ootab ees veelgi.

Postskriptum

Pärast artikli küljendamist said autorid Anton Pärnalt teada, et Rannarootsi Muuseumi vundamenti on müüritud raidkivifragment, millel võib näha kotka tiiba. Evangelist Johannese sümboleid tuleb seega välja ka täiesti ootamatutest kohtadest. Kõik vihjed kivikotkaste ja muude huvitavate raidtaieste kohta on teretulnud.

17 Mänd, „1552. aasta katku mälestav hauaplaat Haapsalust“, 117, jn 3.

FINDS OF MEDIEVAL CARVED STONE FROM THE HAAPSALU CASTLE IN 2017

ANU MÄND, KAIRE TOOMING

Summary

The article discusses three pieces of medieval carved stone found during the conservation and reconstruction of the Haapsalu bishop's castle in 2017. The first is a fragment of a grave slab with an inscription in Gothic minuscule (Fig. 1). The minuscule script began to appear in the medieval Livonian grave slabs in the last third of the 14th century. The shape of the letters and the small dimensions of the corner cross surrounded with a circle point to the late 14th or the early 15th century. The first three letters of the inscription are illegible, but they are followed with the Latin word *obiit* (died) and with the letters *bern*, which most likely belonged to the name Bernardus. The language of the inscription indicates that the deceased was most probably a cleric. However, if the grave slab originates from the late 14th century, a layman (e.g. a bishop's vassal) cannot be excluded as well. Thus far, two canons are known from the 14th-century Saare-Lääne Bishopric, but the first is mentioned in 1322, which is too early for his grave slab to be in inscribed in minuscule, and the other was also a canon in the Tartu Bishopric and most probably resided there. Thus, the identity of the owner of the grave slab cannot be verified at the current state of research.

On the second piece of the carved stone one can see a partly surviving shield, which has been decorated with an eagle holding a scroll between its claws (Fig. 2). The eagle is a well-known symbol of St. John the Evangelist, who was the patron saint of the Saare-Lääne Bishopric and one of the patron saints of the Haapsalu cathedral. From the castles and churches in the territory of the former bishopric, there survive several coats of arms with the depiction of St. John's eagle (Fig. 3–4). Most of them are (or were) located above the gates or portals and date to the late 15th and to the first quarter of the 16th century. The details of the eagle (e.g. feathers and claws) on the recently found fragment are hardly worn at all, therefore one can

assume that it was originally located in the interior of the Haapsalu cathedral or the castle, for example in the room where the bishops held audiences and received important visitors. In the lower right corner of the fragment, one can notice the beginning of an inscription and a single letter, which is most likely "I" (like in Iohannes). The stylistic features of the fragment point to the first quarter of the 16th century, therefore it is likely that the relief was commissioned either by bishop Johannes Orgas (r. 1492–1515) or Johannes Kievel (r. 1515–1527). The latter is even more likely, because Johannes Kievel is known for the lavish celebrations arranged in honour of his consecration, witnessed by hundreds of prominent guests. It can be assumed that he also ordered artworks, including stone reliefs, to mark and commemorate this significant event.

The third fragment (Fig. 5) belonged to a grave slab erected to commemorate the victims of the plague in 1552 (see the article in *Läänemaa muuseumi toimetised* no. XIX). The grave slab was found in 1933, but was lost either in World War II or during the following Soviet period. The slab had an inscription in Latin and the fragment found in 2017 originates from its lower right corner (see Fig. 6).

The reconstruction works in the Haapsalu castle are still going on and they will continue until 2019. In addition to the three fragments described here, also other pieces of carved stone have come to light, both from the medieval as well as the Swedish era. Most of them are architectural details or pieces of grave slabs re-used as a building material.

TÜKIKE KESKAEGSET LINNAKULTUURI LIHULA KÜLJE ALT[1]

ERKI RUSSOW
Tallinna Ülikooli vanemteadur
erki.russow@tlu.ee

Alates 21. sajandi algusest levib Eestis üha enam uus harrastus – metallidetektorism. Üksikute entusiastide hobitegevusest on üsna lühikese ajaga välja kasvanud suur huvilistering, kelle jõudeaja lõbustus valmistab sageli meelehärmi nii maaomanikele kui ka muinsuskaitsega seotud inimestele. Viimaste sekka kuuluvad arheoloogidki, kellele teeb muret selle hobiga mõnikord kaasnev muististe arutu hävitamine. Tõepoolest, kui otsinguvahendiga harrastaja kirg saab võitu kainest mõistusest, või mis veelgi hullem, kui detektori kasutaja ei tunnegi huvi selle vastu, et leitud asi pärineb muinasmaastikult, siin on tulemuseks arvutu hulk metallesemeid, millel võib küll olla rahaline väärtus, kuid mis on minevikuühiskonna tõlgendamisel enamasti kasutud. Seejuures tuleb aga rõhutada, et varjukülje kõrval on ka helgem pool: tänu hobiotsijatele on arheoloogia teaduskollektsioonidesse jõudnud hulganisti juhuleide, mis aitavad senisest märkimisväärselt paremini mõista endisaja ainelist kultuuri. Üheks selliseks võib pidada ka hiljuti Lihula lähedalt leitud metalleseme katket. Kuna leid kuulub Eesti arheoloogiliste esemete seas pigem erandlike sekka, siis väärib kõnealune metallikatke põgusat tutvustamist Läänemaa muuseumi toimetistes.

Artikli fookuses olev asi tuli päevavalgele 2017. aastal Hälvati külast Tammealuse katastriüksuselt, mis jääb Lihulast linnulennult paari kilomeetri kaugusele (JOONIS 1, 1). Hobiotsija leidis selle põllult, kus puudusid selged jäljed vanemast inimtegevusest, nagu näiteks mõni talukoht või kalme. Samas jääb leiukoha lähedusse kultuurimälestisena arvel olev Hiiealuse ohverdamiskoht[2] ning Mati Mandel ja Saamo Heldema on küla

1 Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri rahastatavate projektide IUT18-8 ja PRG29 toel. Tänan Stefan Krabathit (Bremenhaven) ja Anu Mändi (Tallinn) näpunäidete, Ragnar Saaget (Tartu) metallianalüüsi ning Arvi Haaki (Tartu) illustratsiooni jagamise eest.

2 Mälestis reg-nr 9963 kultuurimälestiste riiklikus registris.

alalt avastanud noorema rauaaja asulakohale osutavaid jälgi.[3] Seega pärineb detektorileid pika ajalooga kultuurmaastikult, olgugi et esemel puudub vahetu side ajaliselt vanema muinasasula ja ohverdamiskohaga. Miks see nii on, sellest lähemalt alljärgnevalt.

JOONIS 1. Esemekatke leiukoht (1), Lihula linnus (2), keskaegne alevik (3) ja klooster (4) (joonis: Erki Russow)

Leiukirjeldus

Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogus peanumbri AI 7894 all arvele võetud esemekatke (JOONIS 2) ei ole suur. Leiu pikkus on 5 cm, ristlõige kitsamas otsas 1 cm ja laiemas 0,5 cm ning kõrgus tugipulka arvestamata jättes 4,4 cm. Ese kaalub 58 grammi ja selle materjal on Tartu Ülikooli

3 Vt nt kaart Mati Mandel, *Läänemaa esiajalugu* (Haapsalu: Lääne Elu, 1993), 38 ja asulakoht reg-nr 9958–9960 kultuurimälestiste riiklikus registris.

arheoloogia doktorandi Ragnar Saage tehtud XRF-analüüsi põhjal pronks, täpsemalt roheline pliiga punapronks.[4] Füüsilistest omadustest paeluvam on aga metalleseme välimus: toruja asja kitsamat otsa kaunistab hoolega kujundatud loomapea, selle vastasküljel on neetimisaugud, mis osutavad, et leid pärineb mingi suurema eseme küljest. Seda kinnitab ka loomapea juurest algav tugipulk, millelt leiame samuti neetimisaugu. Järelikult kinnitus toru ehk tila tugevalt mingi valamisanuma külge. Kuid mille küljest tila pärineb, vajab lähemat arutelu: Eesti arheoloogiliste leidude seas puuduvad Hälvati katkele täpsed vasted ning asja olemuse saab tuvastada vaid kaudsete paralleelide kaudu.

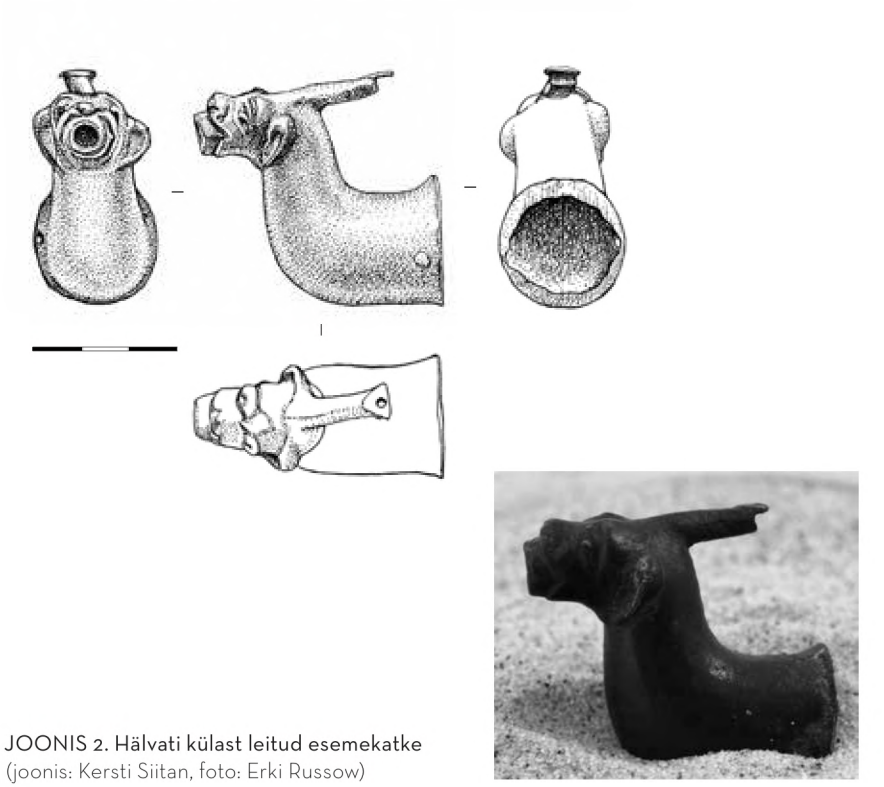

JOONIS 2. Hälvati külast leitud esemekatke (joonis: Kersti Siitan, foto: Erki Russow)

4 Eseme täpsem kirjeldus ja seisukord on esitatud eksperdihinnangus, mida säilitatakse Muinsuskaitseameti arhiivis. Vt Erki Russow, *Metallese Pärnumaalt Lääneranna vallast Hälvati külast (katastriüksus 41103:001:0320). Eksperdihinnang* (Tallinn, 2018).

Eseme päritolust, vanusest ja kujust

Suure üldistusega võib tõdeda, et iseenesest ei ole Hälvati pronkstilaga seotud nõu olemust keeruline kindlaks teha. Selliseid loomapeakujulise tilaga anumaid valmistati kesk- ja varauusajal Euroopas massiliselt: 14. ja 18. sajandi vahel oli näiteks tänapäeva Belgia territooriumil oluline metallkannude valmistamise keskus ja eksportija Dinant, Prantsusmaal tehti sarnaseid esemeid Pariisis ning Saksamaal paistsid oma toodanguga teiste seast enim silma Aachen ja Braunschweig.[5] Viimati nimetatud hansalinn oli muuseas Tallinna tähtis kaubanduspartner. Nimelt tuleb kirjalikest allikatest välja, et Tallinna kaupmehed andsid Braunschweigi kannumeistritele täpseid näpunäiteid, milliseid tooteid nad sealsetelt käsitöölistelt soovivad.[6] Kas Hälvati leid võiks pärineda sealt või kusagilt mujalt, jääb vähemalt praegu lahtiseks, sest üldjoontes sarnanesid eri keskuste tooted omavahel, mistõttu pole täpset valmistamiskohta tavaliselt võimalik määrata. Päris lootusetu see siiski ei ole, sest kõnealusel leiul on mõned iseloomulikud tunnused (vt allpool), mis võiks tulevikus aidata asja täpsemalt paigustada. Praegu peab piirduma nendinguga, et küllap jõudis see Läänemaale kusagilt Lääne-Euroopast, sest kohalikuks tooteks (s.o Tallinn, Riia või mõni muu piirkonna hansalinn) ei ole põhjust seda pidada. Ehkki siinsete suurlinnade meistrid valasid pronksist kolmjalgpotte ning tegid ka muid metallanumaid, ei suutnud nad siiski võistelda suuremate tootmiskeskustega, kus niisuguseid esemeid tehti tööstuslikus koguses. Siinkohal on hea näide Aachen: 1559. aastal tegutses linnas 68 meistrit, kes kasutasid umbkaudu 100 sulatusahju, kus valati umbes 30 000 tsentneri jagu messingit.[7]

Lisaks Hälvati leiu päritolule on keeruline kindlaks teha ka eseme valmistamis- ja kasutamisaega. Vanimad loomapeakujulise tilaotsaga kannud pärinevad juba 13. sajandist, kuid olemasoleva andmestiku põhjal näib lõviosa anumatest valminud olevat siiski pigem 14. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandini.[8] Ehkki aja jooksul muutus loomapea aina stiliseeritumaks, pole vähemalt seni püütud kaunistust täpsemalt dateerida. Seega, lähtudes tila suhteliselt hoolikast viimistlusest, tundub kõige tõenäolisem, et siinne esemekatke kuulus 15. sajandi[9] anumale, ehkki välistada ei saa isegi mõnevõrra varasemat dateeringut. Kokkuvõttes on see siiski vaid spekulatsioon, sest nii täpsete paralleelide puudumine kui ka leiukonteksti dateerimatus – tegemist on põllult nopitud juhuleiuga – ei võimalda midagi absoluutse kindlusega väita. Ent võib-olla aitab seda küsimust edaspidi lahendada sarnaste esemete metallikoostise võrdlus, mille käigus valmib loodetavasti ka metallanumate valmistamise kronoloogiline jada.

Teatavaid raskusi tekitab samuti algse eseme kuju määramine. Pealtnäha on lihtne nentida, et Hälvati tila kuulus valamisanumale, kuid lähemal vaatlusel tekib siiski küsimus, millisele täpsemalt. Loomapeakujulise otsaga tila ei tehtud vaid kannudele, sest on leitud ka sellise tilaotsaga kerakujulisi potte, mida arheoloogiakirjanduses kutsutakse lavabodeks.[10] Eesti parim näide saadi üle saja aasta tagasi Viljandi ordulinnusest, kust leiti üks hiliskeskaegne messinglavabo (JOONIS 3). Nagu näha, on sellel tugevalt kulunud esemel aimata loomapeakujulisi tilaotsi, kuid erinevalt siinse artikli keskmes olevast leiust on sealsed torud võrdlemisi sihvakad, mitte masajad. Ühe hiljutise leiuna saab välja tuua ka 2017. aasta detsembris Tallinnast Tatari-Sakala tänava nurgal toimunud arheoloogilistel kaevamistel leitud keskaegse lavabo tila (JOONIS 4). Nende esemetega võrreldes võib esmapilgul välistada Hälvati leiu kui võimaliku lavabofragmendi.

5 Anna-Elisabeth Theuerkauff-Liederwald, *Mittelalterliche Bronze- und Messinggefäße: Eimer – Kannen – Lavabokessel*, Bronzegeräte des Mittelalters, 4 (Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 1988), 21–22.

6 Theuerkauff-Liederwald, *Mittelalterliche Bronze- und Messinggefäße, 9*.

7 Samas, 22.

8 Vt nt seni põhjalikumat keskaegsete pronksi- ja metallanumate kataloogi, Theuerkauff-Liederwald, *Mittelalterliche Bronze- und Messinggefäße*, 229–270. Algse motiivi kauge heiastusena kasutati loomapeamotiivi veel 19. sajandi alguse Reinimaal nn kraankannudel, vt nt Martin Eberle, *Formsammlung Walter und Thomas Dexel, Braunschweig: Metallgerät* (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2005), kat nr 234–240.

9 Sellise määrangu põhjenduseks on neetimine – enne 15. sajandit kasutati mitmest tükist koosnevate metallanumate puhul eelkõige jootmistehnikat. Teiselt poolt võidi neetida liikuvaid osi, nagu kaaned ja klapid. Vt nt Laiuse linnuse lähedalt leitud loomakujulist akvamaniili, Anu Mänd, *Kirikute hõbevara: altaririistad keskaegsel Liivimaal*, Eesti kirikute sisustus, I (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008), 122–123. Tila puhul tuleks selline kasutusviis pigem välistada, eriti kui arvestada, et element oli anuma külge kinnitatud kahest kohast.

10 Vt nt Ulrich Müller, *Zwischen Gebrauch und Bedeutung: Studien zur Funktion von Sachkultur am Beispiel mittelalterlichen Handwaschgeschirrs (5./6. bis 15./16. Jahrhundert)*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 20 (Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 2006), 272.

JOONIS 3. Viljandi ordulinnusest leitud metall-lavabo
(Viljandi Muuseum 1631 A 495: 106, foto: Herki Helves)

JOONIS 4. Tallinnast Tatari ja Sakala tänava nurgalt leitud lavabotila
(TLÜ arheoloogia teaduskogu AI 7863: 842, foto: Erki Russow)

Teiselt poolt ei saa kõnealust esemekatket üheselt siduda kesk- ja varauusaegse pronkskannuga, sest ka kannudele oli tavaks valmistada sihvaskas toru, ehkki vahel kohtab mõnd jässakamat eksemplari.[11] Samas

11 Nt Theuerkauff-Liederwald, *Mittelalterliche Bronze- und Messinggefäße*, kat nr 286–291.

kõneleb kannude kasuks üks spetsiifiline detail – tugipulk. Sellist lisatuge on kõrgete ning seetõttu ka pika tilaga esemete puhul kasutatud arvukalt – kaugete näidete kõrval võib ühe paralleelina viidata kannule, mis leiti paarkümmend aastat tagasi Tartus raekoja ja Küütri tänava vahelises VII kvartalis toimunud arheoloogilistel kaevamistel.[12] Võiks isegi öelda, et tegemist on tüüplahendusega, vältimaks õrna elemendi murdumist kannu küljest.

Hälvati tila sellise seosega piltlikult öeldes kannu külge tagasi monteerida oleks aga ennatlik, põhjuseks mainitud tugipulkade tavaline asend tila ja kannu suhtes. Kui Hälvati leiul asub tugipulk pigem erandlikult tila ülaosas, loomapea kuklas, siis üldjuhul jäi see tugikonstruktsioon rohkem toru keskossa ning suundus otse anuma seina sisse, mitte servaalale. See tehniline erisus, samuti needitud, mitte joodetud kinnitus, paneb kahtlema, kas meie fragment kuulub ikkagi kannule. Olen seni leidnud ainult ühe näite, kus mainitud tugipulk jääb enam-vähem loomapea kuklaossa ning kinnitub vastasküljel kannu servale: see on üks 14. sajandi prantsuskeelse tekstiga kolmjalgkann, mida tänapäeval eksponeeritakse Londonis Briti muuseumis (JOONIS 5). Samas tuleb tähele panna, et Londoni esemel on tila joodetud nõu külge, nagu ka tugipulk. Järelikult võib nende kahe eseme

JOONIS 5. Briti muuseumis talletatav 14. sajandi Prantsuse päritolu pronkskann
(British Museum, 1975,1001.1).
Ese on ostetud 1975. aastal ning selle täpsem valmistamis- ja leiukoht on teadmata.

12 Rünno Vissak, „Der Fundstoff aus den Holzkästen des VII. Quartals in Tartu“, *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, 43:4 (1994), 71–77, siin Taf. XXVIII, 1.

osalist tehnilist sarnasust pidada pigem juhuslikuks kokkusattumuseks. Seega jääksin kuni identsete leidude päevavalgele tulekuni seisukohale, et Hälvati nõutila kuulub lavabole või lavabolaadsele anumale, millel oli erinevalt Viljandi ordulinnusest leitud eksemplarist järsult väljapoole pööratud serv. Eespool korduvalt viidatud Anna-Elisabeth Theuerkauff-Liederwaldi kataloogis leidub arvukalt sellise servaga anumaid, millel küll pole analoogilist tehnilist lahendust. Lähim vaste on üks 15. sajandi lõppu – 16. sajandisse dateeritud lavabo Flensburgi Püha Vaimu kloostri refektooriumist: selle tila tugipulk suundub loomapea kuklast lavabo serva alla. Samas on Flensburgi tila põhikuju Viljandi linnuse leiule omaselt sihvakas, mitte Hälvati toruga sarnase välimusega.[13] Ent vaadeldava tila lavabo osaks määratlemise kõrval leidub veel hulk muid tõlgendusi, sest tegelikult ei ole keskaja käsitööliste toodangu haare lõpuni teada: sama hästi võiksime selle paigutada mõne suurema mahuti külge (JOONIS 6).

JOONIS 6. New Yorgis Metropolitani kunstimuuseumi kogudes leiduv 15. sajandi lõpu Madalmaade päritolu veemahuti (inv nr 55.4a, b)

13 Vt Theuerkauff-Liederwald, *Mittelalterliche Bronze- und Messinggefäße*, kat nr 656.

Milleks eset kasutati?

Omaette põnev küsimustering seostub Hälvati esemekatke otstarbega. Kui lähtuda leitud tila materjalist – pronks –, siis võib üsna kindlalt välistada anuma kasutamise happelise joogi valamisel. Nii olid veini valamiseks ja nautimiseks mõeldud metallnõud seest tinatatud või siis terviklikult tinast valmistatud.[14] Seega võiks siinse leiu siduda mõne muu vedeliku kasutamisega. Siin annab võimaliku teeotsa kätte tilaotsa loomapeaga kaunistus, mis kujutab endast mõned aastasajad varem populaarsete metallakvamaniilide (JOONIS 7) tagasihoidlikku järelkaja.

JOONIS 7. 1866. aastal Lübeckist Briti Muuseumi ostetud 14. sajandi akvamaniil (British Museum, 1866,0627.130)

Selliseid kunstipäraseid metallnõusid kasutati ristisõdadeaegses Euroopas aristokraatlikes majapidamistes ja usuhoonetes rituaalse kätepesu valamisnõuna. Algul Lähis-Ida esemete eeskujul tehtud uhked anumad täitsid pidusöömingutel suurt rolli hügieeni eest hoolitsemisel, osutades samal ajal omaniku jõukusele ja nooblitele lauakommetele. Kirikutes rakendati neid liturgiliseks kätepesuks enne missat ja selle ajal.[15] Nõude

14 Müller, *Zwischen Gebrauch und Bedeutung*, 283.

15 Mänd, *Kirikute hõbevara*, 32–33.

motiivivalik ei piirdunud ainult lõvidega, sest umbes 400 säilinud 12.–16. sajandi metallakvamaniili seas on ka linde, hobuse seljas istuvaid ratsanikke jm aadlikultuurile viitavat.[16] Peale selle valmistati 12. sajandi lõpu ja 15. sajandi vahel akvamaniile ka savist[17], mis viitab nii esemetüübi kui ka kätepesukombestiku liikumisele ühiskonna tipust allapoole, eelkõige kaupmeeskonna sekka. Sellist nn tsiviliseerumisprotsessi on elavalt kirjeldanud Norbert Elias kahvlite jm lauatarvete kasutuselevõtul.[18]

Metallkannusid ja -lavabosid võib pidada kirjeldatud kätepesukombestiku edasiarenduseks ning keskaegses ühiskonnas laiema leviku tõendiks, mida ilmekalt vahendavad ka keskaegsed altari- ja olustikumaalid, illumineeritud käsikirjad jms. Neilt võib näha, kuidas veenõude tarvitamine tõi enesega kaasa uue mööblitüki – pesemislauakese või -kapi – tekke elu- ja magamiskambris, aga sedagi, et lavabode kui spetsiaalsete kätepesuanumate levik viis hiliskeskaegsetes hoonetes eraldi arhitektuurielemendi ehk pesemisniši juurutamiseni (JOONIS 8). Neid nišše leiab Eesti ehitistestki, ühiskondlikest hoonetest (nt Tallinna raekoda[19]) ning kaupmeestemajadest[20] linnuste ja kloostriteni. Niisiis pole kahtlust, et metallist kätepesuanumad, olgu selleks kannud või lavabod, olid siingi olmekultuuris tavalised tarbeesemed. Pronksist või messingist nõude kõrval kasutati ka keraamilisi ja puidust valamisanumaid, kuid nende kasutusviis oli palju avaram, mistõttu pole üldjuhul võimalik neid vaid kätepesuga seostada. Siinkohal on ainsad erandid keraamilised lavabod, kuid Eesti hiliskeskaega dateeritavate leidude seast on mulle teada vaid paar üksikut vastavat katket Tartust.[21]

16 Vt nt Ursula Mende, *Die mittelalterlichen Bronzen im Germanischen Nationalmuseum: Bestandkatalog* (Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 2013).

17 Seni kõige ülevaatlikum artikkel: Eberhard Kasten, „Tönerne figürliche Giessgefässe des Mittelalters in Mitteleuropa“, *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 20/21 (1976), 387–558.

18 Norbert Elias, *Tsiviliseerumisprotsess: sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimised, I: käitumise muutused Õhtumaa ilmalikes ülemkihtides* (Tallinn: Varrak, 2005).

19 Teddy Böckler, *Tallinna raekoda: uurimine ja restaureerimine 1952–1996* (Tallinn, 1999), jn 170–171.

20 Nt üks erandliku lahendusega pesemisnišš Tallinnas Lai 40 kaupmeheelamu dörnsest (tagakambrist), vt Sulev Mäeväli, „Uusi andmeid keskaegsest elamuarhitektuurist Tallinnas“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (1976), 41–43.

21 Tartu Linnamuuseum (edaspidi TM) A 45: 2600 ja TM A 160: 226. Teisena mainitu kuulub ajaliselt juba 16. sajandi teise poolde ja esindab Loode-Vene päritolu glasuurkeraamikat, mistõttu on eseme side Tartu keskaegse ainelise kultuuriga tagasihoidlik.

JOONIS 8. Fragment Merode altarimaalist, pildi vasakul poolel on näha loomapeakujulise tilaga lavabo pesemisnišis. Robert Campini töökoda, u 1427–33. Maali eksponeeritakse New Yorgis Metropolitani kunstimuuseumis (inv nr 56.70a-c).

Kuigi metallist ja muust materjalist kätepesuanumad olid meie piirkonna keskaja ainelises kultuuris üsna tavapärased esemed, kehtib see üldistus eelkõige linnade ja muude euroopaliku taustaga majapidamiste (linnused, kloostrid, kirikud ja kiriklad) kohta. Kindlasti ei juurdunud kõnealune esemetüüp – spetsiaalne kätepesuanum pronkskannu või -lavabo kujul – talupoegade elamuis samal ajal kui linnades. Küllap piirduti keskajal lihtsamate lahendustega ning kindla otstarbega veenõu jõudis

taludesse alles hiljem. Kuidas, millal ja kus linnakultuurist pärit kätepesuhügieen ja -rituaalid esmalt juurdusid, jääb selle artikli fookusest väljapoole. Küll aga võib tõdeda, et algul linnades ja linnustes omaks võetud lavabo levis keraamiliste anumatena Ida-Eestis hiljemalt 19. sajandil, kui otsustada Eesti Rahva Muuseumis talletatavate etnograafiliste leidude põhjal.[22] Seetõttu tundub üsna tõenäoline, et Hälvatist leitud pronkseseme katke sobituks paremini linnakultuuri keskkonda kui mõne keskaegse taluhoone interjööri.

Algne kasutuskoht

Kui eeldada, et Hälvati nõutila sattus oma leiukohta juhuslikult ega pärine oma algse kasutuskeskkonna vahetust lähedusest, siis tekib küsimus, millisest majapidamisest võiks see pärit olla. Kuna pole teada, et Hälvatis oleks olnud mõnda linnaliku kultuuriga lähemalt seotud asustusüksust (kirikla, kloostri abihoone, mõis vms), tuleb pilgud pöörata keskaegse Lihula poole. Leidu Lihulaga seostada ei tundu võimatu, sest vahemaa aleviku ja avastamispaiga vahel on väike, kõigest paar kilomeetrit. Kui nii, siis on piisavalt spekuleerimisruumi. Nii võis algne tarvitamiskoht olla nii linnus (JOONIS 1, 2) kui ka naistsistertslaste klooster (JOONIS 1, 4), sest metallist kätepesuanumad olid keskaegses ühiselulises majapidamises tavapärased ning mõni selline ese püsis aastasadu oma algses kasutuskohas, nagu võib veenduda ülaltoodud Flensburgi näite puhul. Teisalt võis see valamisanum asuda mõnes Lihula arvukaist usuhooneist[23], sest rituaalne kätepesu kuulus kohustusliku elemendina keskaegse kristliku liturgia juurde. Samas ei saa ka välistada, et Hälvati leiu algne kodu oli hoopis mõnes keskaegse aleviku (JOONIS 1, 3) elaniku majas, mille inventar oli toona Lihulas kasutatud importkeraamikast[24] lähtudes täiesti kaasaaegsel tasemel. Paraku pole leiul enesel ühtegi selget kasutusjälge ega omanikutunnust, mistõttu jääb

22 Vt nt Eesti Rahva Muuseum (edaspidi ERM) A 282: 80 a/b – ilmselt 19. sajandi savist lavabo, millele maalitud kaunistused peegeldavad varasemat kristlikku sümboolikat.

23 Vt nt Mati Mandel, „Kas Lihulas oli keskajal tõesti viis kirikut?“, *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast*, toim Ülla Paras (Haapsalu: Läänemaa muuseum, 2004), 83–99.

24 Erki Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil* (Tallinn, 2006), siin lk 143–152.

selle ajalooline taust ilmselt alatiseks saladuseks – kui just mingil ootamatul kombel ei tule tila külge sobiv anum kusagilt Lihula hoonemüüride vahelt välja.

Samavõrd mõistatuslik on nõutila sattumine Hälvatisse. Kuna tegemist on vedelike transpordiks sobimatu esemega, tuleb seletust otsida mujalt. Võimalik, et lavabo pälvis tähelepanu oma materjali poolest ning viimane omanik töötas metalli ühel hetkel ümber. Võimatu pole ka asja lihtlabane röövimine mõnel arvukaist segadusaegadest[25] ning samas ei saa lõpuni välistada ka eseme kasutamist maakohas, kombestiku jäljendamisena. Niisiis on Hälvati metallist juhuleiu puhul väga palju tõlgendusruumi ning kõik seletused, vähemalt praegu, võrdväärse kaaluga.

Kokkuvõtteks

Viimasel kahel aastakümnel on hüppeliselt suurenenud arheoloogia teaduskogudesse jõudnud metallesemete ja nende katkete hulk ning see on avanud arheoloogidele täiesti uue perspektiivi muinas- ja ajaloolise aja ainelise kultuuri uurimisel. Kui varem võisime järeldada, et kohalik olme tugines valdavalt teistsugustest materjalidest asjadele, või oletada, et taaskasutamise käigus sulatati kogu omaaegne metallist inventar ümber, siis tänu uutele detektorileidudele näeme, et päris nii see ei olnud. Otsinguvahendi kasutamine on arheoloogiamälestiste kahjustamise kõrval toonud kasu, sest ka kontekstivabad juhuleiud võivad täiendada meie teadmisi möödanikust. Loodetavasti näitab seda ka Hälvati nõutila esitelu. Samas osutab täpsema leiukontekstita asja eritelu sedagi, kuivõrd oluline on asja enese kõrval tema leidmistingimused: kas leiukohas on kultuurkihti, kaasleide, vanemate ehitiste jälgi jpm. Vastasel juhul tuginebki suur osa uurimistööst vaid veenvalt põhjendamata oletustel.

25 Kuna lavabo oli monofunktsionaalne ese, mis püsis oma algses kasutuskohas sageli aastakümneid ja isegi aastasadu, siis võis ese Hälvatisse sattuda ja lõhutud saada või katki minna valmimis- ja kasutamisajast märkimisväärselt hiljem. Metallkannude kasutusiga oli kindlasti lühem, ent siingi on selle pikkust võimatu hinnata.

A SPOUT OF THE MEDIEVAL LAVABO OR LAVER FROM THE OUTSKIRTS OF LIHULA

ERKI RUSSOW

Summary

In 2017, one peculiar metal find was discovered when using the detecting device on the fields of Hälvati village near Lihula urban centre (Fig. 1, 1) in the West Estonia. The find is a bronze spout with an animal head at one end and the other end showing that the tube was attached to some kind of vessel (Fig. 2). The present paper analyses the chronological, typological and functional details of the artefact and puts the results into a wider context.

At first glimpse, it seems that the spout belongs either to some kind of laver (here: a jug) or a lavabo, like the finds from other places in Estonia (Figs. 3–4). However, the exact shape of the original container is quite hard to establish. The problem lies in the shape and some technical details of the spout. Firstly, the spouts of the medieval jugs and lavabos are usually slender, not short like the find from Hälvati. Secondly, the support located on the nape of the animal head has an unusual position, as normally this kind of support for the spout lies in the middle zone of the tube, and is attached to the body of the jug. Here, the other end of the support was secured to the rim of the vessel. Only one parallel has been found from the contemporary material culture – a 14th-century laver now in the British Museum (Fig. 5), but considering the shape of the spout and the way of attachment it cannot be suggested as a close example to the find from Hälvati. There are also no close matches within the wide spectrum of medieval and later lavabos. Thus the original shape of the vessel can be only tentatively suggested as a lavabo but also other suggestions (e.g., Fig. 6) are by and large similarly valid. Also, the possible age of the find should be left open (suggestion is the 15th century?) as, after all, without a good contextual background, it is a stray find with no certain finding place.

Perhaps a bit more clear is the functional background of the find. It seems quite safe to say that the jugs and lavabos with animal heads on top of the spouts are more or less another developmental step in the line of vessels (Fig. 7) used for ritual hand washing during the Age of Crusades (e.g. 11th–13th centuries). These aquamaniles were later replaced with much simpler and more easily used artefacts, reflecting the spread of the habits from the nobility to the urban middle class. Alongside the change of the shape of the washing vessels during the 13th–14th century, also few adaptions were made in the interiors of the buildings: with lavers, a new piece of furniture – the washing stand – came into being in the medieval household. The lavabo, on the other hand, brought new architectural element, a special niche for the artefact in the walls of the living room, kitchen or refectory, often depicted on the contemporary paintings (Fig. 8). This kind of niches are also available in Estonian communal buildings and merchant houses, proving thus the abundance of medieval washing artefacts not visible otherwise in the surviving material culture.

Another bundle of questions is connected to the find spot and possible place of use of this vessel. Considering that the special devices for washing hands were part of the urban material culture, it seems more plausible that the spout that was found in the rural environment should originate from the nearest urban settlement. It is not hard to point out the probable centre as the medieval urban centre of the region – Lihula – locates just two kilometres from the Hälvati village. Much more problematic is to put the find into a medieval household of Lihula. Here, several options are possible. On the one hand, lavabos and other washing equipment were used in the communal households like castles (Fig. 1, 2) and monasteries (Fig. 1, 4) but, on the other hand, can be regarded as a typical element in the houses of the urban burghers (Fig. 1, 3). In conclusion, the find produces more questions than answers, being thus an important addition to the Estonian archaeological research collections.

„VÕÕRA NIME ALL“. LIHULA KIRIKU KADUNUD RISTIMISKIVI TALLINNA LINNAMUUSEUMI RAIDKIVIKOGUS[1]

RISTO PAJU
Tallinna Linnamuuseum
risto.paju@linnamuuseum.ee

2006. aastal Tallinna Linnamuuseumi kuraatorina Tallinna aedadest ja parkidest näitust[2] tehes ja sellele eksponaate otsides jäi silma muuseumi raidkivikogus olev suur nõu (kõrgus ilma jalata u 32 cm, läbimõõt 55 cm) (JOONIS 1). Teadusliku inventariseerimise kaardil seisis: raidkivi, aiavaas (anum) 19. sajandi algus.[3] Selletaoline, ilmselt 19. sajandist pärinev aiavaas leidub näiteks Kernu mõisas (JOONIS 2). Linnamuuseumis oleva nõu vaatamisel tekkis aga juba tookord, aastate eest, hetkeks mõte, et see ei pruugi olla mitte aiavaas, vaid hoopis ristimiskivi. Oma suuruse tõttu jäigi see tookord aianäitusel eksponeerimata.

Hiljem, kui linnamuuseumi raidkivikogu tuli siinkirjutaja hoole alla, hakkas vaas uuesti silma, sest ettevalmistamisel oli uue raidkivimuuseumi ekspositsioon. Kivi lähemalt uurides tekkis jällegi küsimus selle funktsioonist. Päringule, kas tegemist võiks olla ristimiskivi või siiski aiavaasi või mõnelt hoonelt pärineva ehisvaasiga[4], vastas Eesti keskaegseid ristimiskive uurinud kunstiteadlane Merike Kurisoo, et arvatavasti on see siiski aia- või ehisvaas.[5] Mööda läks ligikaudu aasta, kui Merike Kurisoolt tuli uus kiri, kus üks lause oli paksemas kirjas teistest eraldatud:

1 Artikkel põhineb 2017. aastal Läänemaa Muuseumi aastakonverentsil peetud ettekandel. Ühe eseme biograafia näitena on autor teemat käsitlenud ka Soome esemeuuringute võrgustiku *Artefacta* poolt korraldatud II rahvusvahelisel konverentsil *Object Biographies* (2.–3. märtsil 2018 Helsingis).

2 *HORTUS CIVITATIS* – aiad ja pargid Tallinna vanalinnas ja bastionitel keskajast kuni 1940. aastani. Tallinna Linnamuuseum 03.12.2006 kuni 03.04.2007. Näitus on vähendatud kujul olnud eksponeeritud ka Läänemaa Muuseumis.

3 Tallinna Linnamuuseum (edaspidi TLM) 7876 RMT teadusliku inventeerimise kaart.

4 Autori kiri Merike Kurisoole 05.09.2013.

5 Merike Kurisoo vastus autorile 08.09.2013.

„See ikkagi on ristimiskivi vaagen!“[6] Muidugi võis nõu olla mingil hetkel ka aiavaasina kasutusel, sest Liivimaa ajaloost on teada ristimiskivide hilisem kasutamine just selles funktsioonis. Näiteks Ükskülа kiriku ristimiskivi tarvitati nii loomasöödanõuna kui ka pastoraadiaias lillepotina.[7]

Igatahes oli uudis intrigeeriv ja muutis linnamuuseumi lapidaariumi huvitavamaks. Linnamuuseumi raidkivikogu museaalidest üle 90 protsendi moodustavad Tallinna arhitektuursed detailid, muid raidkiviteoseid on palju vähem. Selle kivi kohta selgus aga, et kuigi see on üsnagi suur

JOONIS 1. Täpsemalt tuvastamata aiavaas Tallinna Linnamuuseumi hoidlas (foto: Risto Paju)

6 Merike Kurisoo kiri autorile 11.11.2014.

7 Elita Grosmane, „Die Veränderungen in der Liturgie und ihre Widerspiegelung in Architektur und Ausstattung des Rigaer Doms“, *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt*, hrsg. von Gerhard Eimer, Ernst Gierlich, Kunsthistorische Arbeiten der Kulturstiftung der deutschen Vertrieben, Bd. 2 (Berlin: Gebr. Mann, 2000), 118, tsit: Merike Kurisoo, *Ristimise läte*, Eesti kirikute sisustus II (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2009), 36.

ja raske ese, on see linnamuuseumisse jõudnud kaugelt ning Tallinna ajalooga sellel ristimisnõul sidet ei olegi olnud.

See, et tegemist on ristimiskiviga, tuli välja Rootsi kunstiajaloolase, Tartu Ülikooli kunstiajaloo professori (1922–24)Tor Helge Kjellini joonistuse, õigemini visandi abil[8] (JOONIS 3). Kjellin oli 1922. aastal inventeerinud tollase Eesti Muuseumi Tallinnas kirikukunstikogu. Visandi juurde on lisatud täpsustavad andmed ja ka kivi päritolu: *Leal* (Lihula). 1920.–30. aastatel inventeerisid Tartu Ülikooli usuteaduse tudengid kirikuvarasid ja inventeerimismaterjalides on Lihula kiriku juurde märgitud, et selle kivist ristimiskivi on viidud Tallinnasse Eesti Muuseumisse.[9]

JOONIS 2. Aiavaas Kernu mõisas (foto: Risto Paju)

8 Svenska Riksarkivet, Professor Helge Kjellins Baltiska arkiv. Mapp 1.1.

9 Merike Kurisoo kiri autorile 11.11.2014.

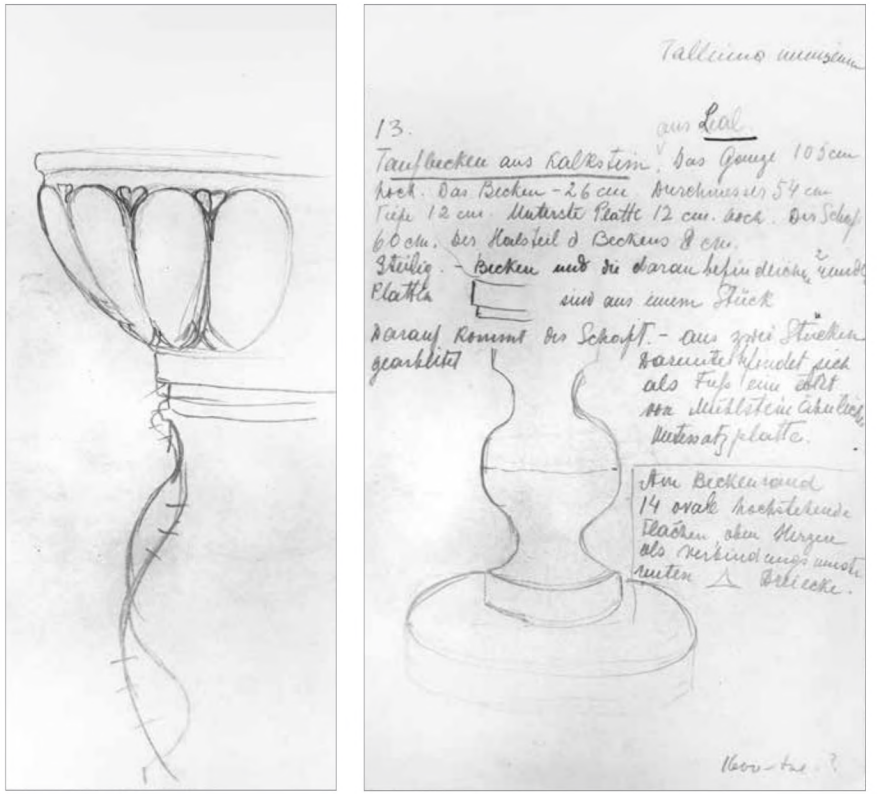

JOONIS 3. Tor Helge Kjellini visand Rootsi riigiarhiivis
(foto: Merike Kurisoo)

Nii sai tänu Merike Kurisoo abile linnamuuseumis seni ekslikult aastakümneid vale info all esinenud kivinõu õige määratluse ja täpse päritolu. Samuti selgus selle väärtus Eesti raidkivikunsti üldises kontekstis, mis konkreetse kiriku ristimiskivina on palju suurem, kui oleks olnud anonüümsel aiavaasil.

Kuidas, miks ja millal ristimiskivi just Tallinna Linnamuuseumisse sattus, ei ole seni täpselt teada. Arvele on kivi muuseumis võetud koos hulga teiste raidkivide ja museaalidega 1958. aastal kogude üldise korrastamise käigus, mis tähendab, et kivi oli muuseumisse jõudnud ilmselt juba

varem.[10] Päritolu või viiteid sellele tulmeraamatusse märgitud ei ole.[11] Eesti Kunstimuuseumi Teise maailmasõja eelne kirikukunstikogu on laiali läinud. Osa teoseid jäi kogusse (kuna kunstimuuseumi arhiiv hävis osaliselt, siis kaartide kohaselt on need teadmata asukohast teosed), osa asju läks kirikutele tagasi ja osa teiste muuseumide kogudesse.[12] Arvan, et linnamuuseum võidi selle nõu asukohaks valida seetõttu, et siin raidkive koguti, teistes Tallinna muuseumides nii suurt raidkivikogu ei ole. Täiesti võimalik on ka see, et kivi päritolu oli selleks ajaks, kui see linnamuuseumile anti, unustatud. Nii ei ole Lihula kiriku ristimiskivi enam Eesti Kunstimuuseumis ega jõudnud see ka selle piirkonna ajalugu koguvasse Läänemaa muuseumisse, vaid paikneb segaste aegade tagajärjel hoopis Läänemaast kaugel, pisut ootamatuski kohas – Tallinna Linnamuuseumi suures lapidaariumis.

Kivist lähemalt

Kjellin kirjeldab ristimiskivi lühidalt oma visandil (JOONIS 3) nii:

> *Taufbecken aus Kalkstein (aus Leal). Das Ganze 105 cm hoch. Das Becken – 26 cm Durchmesser 54 cm Tiefe 12 cm Unterste Platte 12 cm hoch. Der Schaft 60 cm. Der Halsteil d Beckens 8 cm. 3 teilig – Becken und die daran befindlichen 2 runden Platten sind aus einem Stück. Darauf kommt der Schaft. – aus zwei Stücken gearbeitet Darunter befindet sich als Fuss eine art von Mühlstein ähnlichen untersatzplatte. Am Beckenrand 14 ovale hochstehende Flächen, oben Herzen als Verbindungsmuster unten /\ Dreiecke.*

Kjellini andmetele võib lisada, et tegemist on nn Ungru kiviga. Siinkirjutaja esialgset määrangut kinnitas geoloog Helle Perens.[13] See, Haapsalu lähedusest pärit paas on Läänemaal väga tavaline. Kohaliku kivi kasutamine viitab sellele, et tegemist on kohaliku meistri tööga.

10 TLM, vastuvõtuakt nr 33, 23.07.1958.
11 TLM 7876 RMT: tulmeraamatu sissekanne.
12 Merike Kurisoo kiri autorile 11.11.2014.
13 Vestlus Helle Perensiga 13.06.2017.

Kjellini visandi abil sai ka teada, milline oli ristimiskivi jalg, ja selle järgi õnnestus üks osa tüvesest raidkivikogust arvelevõtmata detailide seast ka üles leida (JOONIS 4). Teine pool tüvesest ja veskikivikujuline alus ei ole kahjuks linnamuuseumi raidkivikogust, vaatamata 2017. aastal tehtud inventuurile, välja tulnud. Nende asukoht pole seni teada. Vaagna teadusliku inventeerimise kaardile teisi detaile märgitud ei ole, seetõttu ei ole ka teada, kas kivi on linnamuuseumi jõudnudki poolikuna või on osa ristimiskivist segastel aegadel just siin enne 1958. aastat kaduma läinud. Tundub, et ka seda tänini säilinud jaladetaili ei osatud arvele võtmisel enam vaagnaga seostada.

JOONIS 4. Ristimiskivi jala fragment Tallinna Linnamuuseumis
(foto: Risto Paju)

Siinse artikli kirjutamise ajal õnnestus lisaks visandile leida foto ka tervest ristimiskivist (JOONIS 5). Marburgi Herderi instituudi fotoarhiivis on 1940. aastast pärinev pilt algse asukohaviiteta karikakujulisest ristimiskivist (lisatud andmed: *Taufstein 1551/1650, Sakralraumskulptur, Marmor*),[14] mille sekundaarseks asukohaks on märgitud *Sammlung: Reval, Eesti Kunstimuuseum*. Pildil on seesama Lihula ristimiskivi, kuid siin on ta veel säilinud tervikuna: olemas on ka paisutusega tüvese teine pool ning veskikivikujuline alus. Praegu on see ainuke foto, mis terviknõust on teada.

JOONIS 5. Ristimiskivi Tallinnas 1940. aastal
(Bildarchiv Foto Marburg. Foto: Otto Kletzl / Richard Hamann-Mac Lean. Inv. Nr Bilddatei-Nr. fm151307)

14 Bildarchiv Foto Marburg, <https://www.bildindex.de/document/obj20796961>, (vaadatud 23.04.2018).

Kirjasõnas on nimetatud kivi mainitud aga varem. 1893. aastal ajakirjas Baltische Monatsschrift ilmunud artiklis „Die Alterthümer der ehstländischen Landkirchen“[15], mille autorist on teada vaid nimetähed A.R., on kirjutatud, et kirikus leidub vähe varasemat kirikuvara: *Leal hat eine Glocke vom Jahre 1745* […] *und einen alten Taufstein*.[16] Mainitud vana ristimiskivi all ongi ilmselt mõeldud siinse artikli peategelast.

Dateerimisest

Kjellin on kivi dateerinud küsimärgiga 17. sajandisse (JOONIS 6), nagu ütleb väike märge visandi all servas. Motiiv, kus on ritta pandud kõrvuti asetsevad paisutused, on ulatunud läbi mitme sajandi 16. sajandist 19. sajandini välja. Kui tegemist ei ole just keskaegsete ristimiskividega, siis pärinevad Lääne-Eesti teised ristimiskivid – kivist Noarootsi ja Haapsalu ning puust Kullamaa ristimisnõud – 17. sajandist.

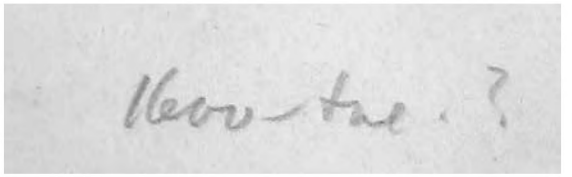

JOONIS 6. Tor Helge Kjellini dateering Rootsi riigiarhiivis olevalt ristimiskivi visandilt (foto: Merike Kurisoo)

Erinevalt näiteks Haapsalu toomkirikus paiknevast ristimiskivist ei ole Lihula nõul ühtki pealiskirja, mis oleks dateerimisel abiks. Täpset dateeringut praegu teada olevate andmete põhjal on raske öelda ning see vajab edasisi arhiiviuuringuid. Siinse artikli eesmärk oli see kadunud kirikukunstiteos uuesti varjusurmast välja ja uurijate huviorbiiti tuua, mis ongi ühe muuseumi koguhoidja huvi ja kohustus.

15 „Die Alterthümer der ehstländischen Landkirchen“, *Baltische Monatsschrift*, 40 (1893), 394–417.

16 Samas, 413.

MISLABELLED. THE LOST BAPTISMAL FONT OF LIHULA CHURCH IN THE ASHLAR COLLECTION OF TALLINN CITY MUSEUM

RISTO PAJU

Summary

The article focuses on the large limestone vessel (FIGURE 1) in the ashlar collection of Tallinn City Museum, which during the general reorganisation of the collections in 1958 was taken into inventory as a garden vase. However, such a definition instigated the author to pose a question whether it could be a baptismal font instead? With the help of the colleague Merike Kurisoo, who has studied Estonian medieval baptismal fonts, it was indeed established that it had to do with the bowl of the baptismal font originating from Lihula church in Läänemaa, which was lost to the public knowledge after World War II. The discovery was made possible thanks to the fact that it was in time drawn up by a known Swedish art historian and the first professor of art history in Tartu University in 1922–24, Tor Helge Kjellin. Kjellin's sketch (FIGURE 3) is located in the Swedish National Archives in Stockholm, and it depicts the familiar bowl with the tall leg. By using the sketch, also a part of the leg (FIGURE 4) was able to be found among the non-inventoried details of the ashlar collection in the city museum. A part of the leg's shaft and the millstone-shaped base plate are still lost. Also, at the time of writing this article, a photo from 1940 was found from the photo archives of Marburg Herder Institute, on which the vessel has still survived as a whole (FIGURE 5). For the moment, it is the only known photo of the vessel in its entirety. The newly found baptismal font still needs investigation, for example, in terms of dating.

UNUSTATUD ALTARIRETAABEL LÄÄNE-NIGULA KIRIKUST

MERIKE KURISOO
Eesti Kunstimuuseumi Niguliste muuseumi programmijuht-kuraator
merike.kurisoo@ekm.ee

Sajanditetagune sakraalkunst ja meie maakirikute pärand üllatavad tänini uute leidude ja seni uurimata teemadega. Pühakodade kõrval hoitakse kirikukunsti ka muuseumide kogudes, kus mõned teosed on ajaloo keerdkäikude tõttu unustusse vajunud. Paar aastat tagasi seisin Eesti Kunstimuuseumi maalifondis silmitsi viie religioosse maaliga, mille kohta ei teatud nende päritolu ega algset asukohta. Fondikaartidel olid vaid kirjeldused ja mõõdud. Eesti Kunstimuuseumi arhiiv põles Teise maailmasõja ajal 1944. aastal, andmed kadusid ning kümneid ja kümneid teoseid jäi unustusse. Neid viit 17.–18. sajandi maali uurides avanesid teostega seotud lood, inimesed ja paigad ning nendest piltidest ja lugudest sai näitus.[1]

Üks nende viie seast oli väike altarisein, mis osutus 18. sajandi retaabliks Lääne-Nigula kirikust.[2] Teoses peidus olevate väikeste vihjete ja arhiiviallikate abil on nüüd altariseina elulugu palju selgem. See aitab heita ka põgusat pilku selle tellinud inimeste saatusele ning avab 18. sajandi luterlike kirikutavade uusi tahke.

---

1 Näitus „Viis unustatud maali“ Eesti Kunstimuuseumi Niguliste muuseumis (kuraator Merike Kurisoo, 16.09.2017–26.08.2018). Näitusel olid väljas Vändra kiriku altarimaal (1653), Türi kiriku epitaafmaal (1692(?)), Püha õhtusöömaaega kujutav maal (1693), Lääne-Nigula altariretaabel (1764) ja Vaese Laatsaruse lugu kujutav maal Tallinna Jaani seegist (18. sajand). Näituse jaoks konserveerisid maalid Kristina Aas, Marika Mängel, Ingrid Pihelgas (Eesti Vabaõhumuuseumi konserveerimis- ja digiteerimiskeskus Kanut), Erle Kaur (Eesti Kunstiakadeemia) ja Johanna Lamp (Eesti Kunstimuuseum).

2 Eesti Kunstimuuseum j 3793 M 2749. Mõõdud: baldahhiini kõrgus 162 cm, laius 112 cm, sügavus 38,5 cm; maali kõrgus 152 cm, laius 78,5 cm.

Pilt ja sõna

Uhke baldahhiiniga raamistatud väikese altariretaabli maalil on kujutatud kahte Uue Testamendi stseeni: Kristust ristil ja püha õhtusöömaaega. Armulauasakramendile osutav „Püha õhtusöömaaeg“ ning Kristuse kannatuslugu kokkuvõttev ja lunastusele osutav „Kristus ristil“ kujunesid varauusajal luterlike altariretaablite kesksteks piltideks. Kristuse ristisurma kujutaval pildil näeme ristilöödut ning temaga koos apostel Johannest, neitsi Maarjat ja leinajaid. Baldahhiini ülaosa sisemisel raamil on tekst: *Siehe das ist Gottes Lam. Johani am 1 v 29*. Tekstikoht *Vaata, see on Jumala Tall* on pärit Johannese evangeeliumist (Jh 1:29).

Püha õhtusöömaaega kujutava maali all on tekst: *Solches Thut zu meinem Gedächtnis. Luca am 22 V: 19*. See osutab Jeesuse viimasele söömaajale jüngritega ning armulauasakramendile (Lk 22:19): *Ja ta võttis leiva, tänas ja murdis ja andis neile, öeldes „See on minu ihu, mis teie eest antakse. Seda tehke minu mälestuseks!“*

Nelja sambakesega ja ümarkaarse baldahhiiniga altarisein on taevasinistes toonides ning kasutatud on ka kullatist. Baldahhiini siseküljele on maalitud taevas valgete pilvedega, selle raami peal asusid algul kaks vappi ja väikesed tekstitahvlid, mis on kaduma läinud.

Tartu ülikooli esimene kunstiajaloo professor Helge Kjellin alustas koos oma tudengitega juba 1920. aastate alguses Eesti sakraalkunsti inventeerimist. 1922. aastast pärinevad tema üliõpilase Helmi Saarmanni koostatud märkmed ja kirjeldused Eesti Muuseumi Tallinnas (Eesti Kunstimuuseumi eelkäija) kogudes olevatest kirikukunstiteostest. Käsikirjalised märkmed asuvad Rootsi riigiarhiivis Stockholmis. Nende seas on üksikasjalik kirjeldus ja joonis väikesest altariseinast, mis vastab üks ühele Lääne-Nigula altariretaablile. Kirjelduse kohaselt kuulus esimene, vasakpoolne vapp (sinisel taustal valge lahtiste tiibadega kull) Aderkaside suguvõsale. Vapi juures oli tekst: *Der Herr Manrichter g.b. von Aderkas Erggetessen auf Tagfer und Sallajogi gebore A. 1699: den 3 July.* Teine, parempoolne vapp kuulus Gyllenloodide suguvõsale, selle juures oli tekst: *Die Frau Manngericht … von Aderkas geboren g.g. von Güllenlood geboren. A 1706–15 August.*[3]

3 Rootsi riigiarhiiv (SRA) Professor Helge Kjellins baltiska samling 26, mapp 11.

JOONIS 1. Altariretaabel Lääne-Nigula kirikust, 1764
(Eesti Kunstimuuseum, foto: Stanislav Stepaško)

Aderkaside ja Gyllenloodide vapid koos abielupaarile viitavate tekstide ja sünnidaatumitega osutasid Georg Gustav von Aderkasile (snd 1699), kes oli Tagavere ja Salajõe mõisa omanik ja kohtunik (*Manngerichter*) Lääne

vasallikohtus.[4] Gyllenloodide vapp kuulub Johanna Helena Gyllenloodile (snd 1706), kes oli Aderkasi neljas ja viimane abikaasa. Paar abiellus 1749. aasta suvel Karuse kirikus. Lääne-Nigula kihelkonnas asunud Tagavere mõis kuulus Aderkaside suguvõsale alates 17. sajandi keskpaigast, Georg Gustav sai selle pärandusena 1730. aastal. Samuti Lääne-Nigula kihelkonda jääva Salajõe mõisa omanikuks sai ta 1754. aastal. Georg Gustav Aderkasi kodukoht Lääne-Nigula kihelkonnas lubas oletada, et teos pärineb sealsest pühakojast.

JOONIS 2. Aderkaside suguvõsa vapp
(Rahvusarhiiv EAA.854.1.908)

4 *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil 1, 1: Livland* (Görlitz, 1929), 412.

JOONIS 3. Gyllenloodide suguvõsa vapp
(J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, Bd. 3. Abth. 11: Der Adel der russischen Ostseeprovinzen, T. 2: Der nichtimmatrikulirte Adel. Nürnberg, 1901, 329)

Paik ja koht

Juhan (Johann) Naha 1942. aasta märkmed sisaldavad Lääne-Nigula kirikuraamatust tehtud ärakirja, mille kohaselt kinkisid Georg Gustav von Aderkas ja Johanna Helena Gyllenlood väikese altariretaabli Lääne-Nigula kirikule 1764. aastal.[5] See oli mõeldud käärkambrisse ning koos sellega annetasid nad ka punasest kalevist altarikatte ja korjanduste läbiviimiseks kasutatava tukukoti. Altariretaabli asumine kiriku käärkambris osutab sellele, et eakas abielupaar soovis armulauasakramenti vastu võtta kogudusest eraldi. Käärkambrisse oli nende jaoks ilmselt sisse seatud eraldi altar. Kas

5 RA ERA.5025.2.12252 [Muinsuskaitseameti arhiiv]: Mapp 35. Läänemaa III, A-3556, Juhan Naha. 1942, lk 99. Lääne-Nigula kirikuraamatus oli 1764. aastast märge, mille Juhan Naha võttis kokku järgnevalt: *Anno 1764: von Aderkas kinkis käärkambrisse altari (sierlichen kleinen Altar) ja ühe punase kalevist katte nebst Umfassung dass, je Gebänder sinna juurde. Tema abikaasa sünd von Gyllenlood kinkis ilusa kirikukoti usw.*

tegemist oli tollase aadli harvaesineva või tavapärase kombega, on raske öelda. Luterlikus kirikus on ainult üks altar ehk peaaltar ning kõrvalaltareid nagu katoliku kirikus ei ole. Igal juhul on tegemist harukordse näitega, mis avab meile kohaliku aadli kiriklikke rituaale ning osutab kokkulepitud kiriklikest normidest teisiti käitumisele.

Lääne-Nigula kirik on harukordne seetõttu, et sealt on pärit ja (osaliselt) säilinud kolm eri ajaperioodist ja erinevalt kasutatud altariretaablit. Kõik kolm näitavad meile altarit kaunistanud piltide tähenduse ja kasutuse muutumist ajas. Lääne-Nigula kiriku keskaegne katoliiklik kappaltar (16. sajandi algus) pärineb tõenäoliselt ühelt kiriku kõrvalaltarilt, samas välistada ei saa ka seda, et see asus kihelkonnakiriku peaaltaril. Kappaltar tehti ümber 1598. aastal ja renoveeriti uuesti 1750. aastal, mil Aderkas ja

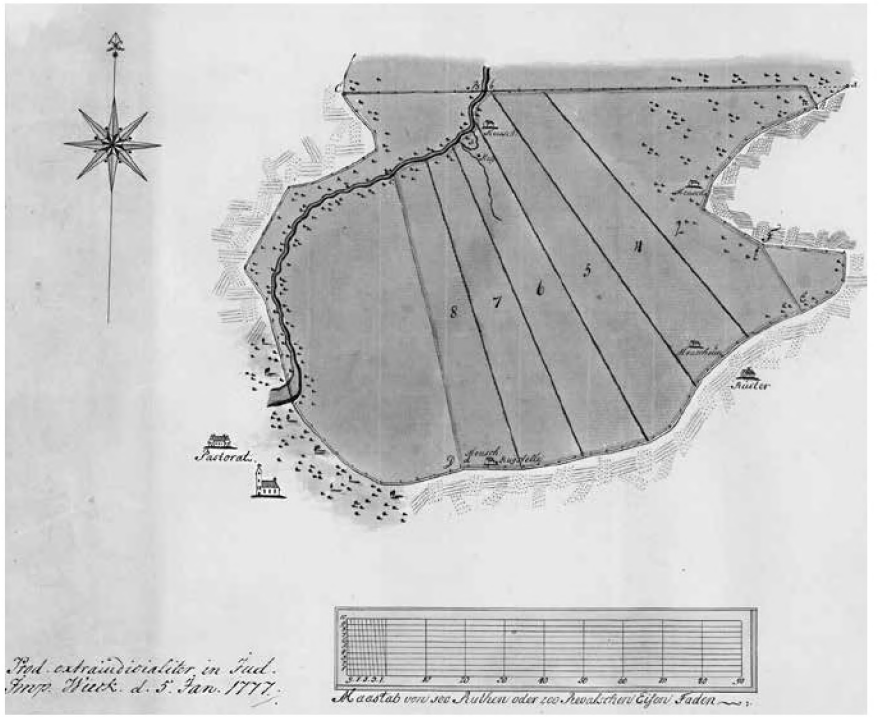

JOONIS 4. Lääne-Nigula kirikumõisa ja Taebla mõisa piirikaart, kus on stiliseeritud hoonetena kujutatud Lääne-Nigula kirik ja pastoraat, 1777 (Rahvusarhiiv EAA.42.2.304)

Gyllenlood olid juba abielus.[6] Kahjuks on tänini alles vaid kappaltari korpuses olnud skulptuurid: Neitsi Maarja Kristuslapsega, Püha Nikolaus ja apostel Johannes.[7] Tõenäoliselt kasutati muudetud pildiprogrammiga keskaegset kappaltarit luterlikul ajal kiriku peaaltaril. Kaks eespool nimetatud altariretaablit pääsesid kiriku 1809. aasta tulekahjust, mille käigus hävis ka käärkamber. Pühakoja taastamistöid alustati 1816. aastal ning uus suurejooneline ampiirstiilis portikusaltar kooriruumis valmis 1824. aastal.[8] Kahte varasemat altariretaablit aga enam ei vajatud.

Usulised maalid 18. sajandi keskpaigas

Luterliku perioodi kirikukunsti kõrgajad meie maakirikutes olid 17. ja 19. sajand. Sinna vahele jäävat 18. sajandi sakraalkunsti on teada vähe. Üks põhjusi oli see, et varasematel aegadel oli kirikutesse juba vajalik muretsetud ning uut ei olnud praktilistel põhjustel vaja. Teisalt ei olnud ka majanduslikud olud kõige paremad. Kirikusisustust on sellest perioodist alles suhteliselt napilt.[9] Seda huvitavam on Lääne-Nigula kiriku väike altariretaabel ning selle võrdlus väheste teadaolevate maalidega samast ajast.

Lääne-Nigula altariretaablit iseloomustab naiivne ja keskpärane maalikeel, mis ei ole erandlik selle perioodi kirikukunstis. Oma laadilt ja käe-

6 Ernst Ederberg, „Ein spätmittelalterlicher Flügelaltar aus der Kirche zu Pönal“, *Beiträge zur Kunde Estlands*, hrsg. von der Estländischen Literarischen Gesellschaft in Reval, Band XV, Heft 1 (Mai 1929), 193–199; Sten Karling, *Medeltida träskulptur i Estland* (Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1946), 207–216. Karling dateeris Lääne-Nigula keskaegse kappaltari 1510. aastatesse ja omistas Lübecki meistrile Henning van der Heidele. Kappaltari korpus hävis Teises maailmasõjas. Lääne-Nigula keskaegse kappaltari ümbertegemine 1598. aastal ja selle ikonograafiline programm on eraldi teema, mida käsitlesin ettekandes „Kolmest Lääne-Nigula kiriku altariretaablist“ Eesti Rahvusraamatukogu ja Tallinna Linnaarhiivi konverentsil „Reformatsioon – tõlgendused ja tõlked“, 10.11.–11.11.2017 (ilmub artiklina 2019. aastal).

7 Skulptuurid on eksponeeritud Eesti Kunstimuuseumi Niguliste muuseumis.

8 Lääne-Nigula kiriku arhitektuuriloo ülevaade: *Eesti arhitektuur 2. Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa*, üldtoim Villem Raam (Tallinn: Valgus, 1996), 29–30. Lääne-Nigula kiriku ampiirstiilis altariseina on põhjalikult käsitlenud Krista Kodres artiklis „Luterlik kirikuarhitektuur ja -kunst“, *Eesti kunsti ajalugu: 1770–1840*, peatoim Krista Kodres, koost Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 319–321.

9 18. sajandi kirikukunsti ja -arhitektuuri kohta vt Kodres, „Luterlik kirikuarhitektuur ja -kunst“, 301–324.

kirjalt on Lääne-Nigula maaliga sarnane Vara kiriku rokokoolike mõjudega maal „Usutunnistus“ (Tartu meister Magnus Reinfeld, 1756), mille otsene eeskuju on olnud esimese eestikeelse täispiibli (1739) frontispiss.[10] Hoopis lähemal Lääne-Nigula kirikule – Varbla kirikus Läänemaal – asuvad kolm maali, mis võivad olla ka sama kunstniku tööd ning mis kujutavad Kristuse sündi, ülestõusmist ja taevasseminekut. Teosed on väga lähedased nii oma kunstnikukäekirjalt kui ka maalitehniliselt.[11] Suure tõenäosusega on nii Lääne-Nigula altariretaabli maali kui ka Varbla kiriku maalid teinud 18. sajandi keskpaigas üks ja sama meister. Kas ta elas ja töötas Läänemaal või mõnes suuremas keskuses, on teadmata. Eelpool nimetatud Vara kiriku „Usutunnistuse“ maali seob Varbla teostega lisaks samale ajaperioodile ja naivistilikule maalimislaadile trükis ilmunud vaimuliku kirjanduse illustratsioonide kasutamine eeskujudena. Ka Varbla kiriku Kristuse taevasseminekut kujutava maali puhul on üks allikaid olnud 1721. aastal ilmunud „Eesti-Ma Kele Lühhikenne Palwe-Ramatu“ frontispiss.

Pühakojast muuseumisse

Lääne-Nigula 18. sajandi altariretaabli jõudmine Eesti Kunstimuuseumi kogusse oli kuni 2017. aastani selgusetu, kuid avanes tänu teosel endal olevatele väikestele vihjetele ja arhiiviandmetele. Altariretaablit kirjeldav inventarikaart pärineb 1949. aastast ning päritolu seal ei nimetata. Rootsi riigiarhiivis asuvates 1922. aastal Helmi Saarmanni koostatud märkmetes on küll üksikasjalik kirjeldus väikesest altariseinast, kuid mainitud ei ole algset asukohta. Samas osutas see sellele, et teos oli sattunud muuseumisse enne 1922. aastat.

Maali tagaküljel on Palivere raudteejaama pagasisilt. Viide Läänemaal Lääne-Nigula kiriku lähistel asuvale Palivere jaamale osutas võimalusele, et retaabel pärineb sealsest kihelkonnakirikust. Seda kinnitavad kunstnik Juhan Naha 1942. aasta märkmed.[12]

10 Krista Kodres, Pia Ehasalu, „Kirikusisustus“, *Eesti kunsti ajalugu 2: 1520–1770*, peatoim ja koost Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005), 380.

11 Tänan Erle Kauri, kes juhtis minu tähelepanu Varbla maalidele ja osutas ka maalitehnilistele sarnasustele nende kolme maali ja Lääne-Nigula altariretaabli vahel.

12 RA ERA.5025.2.12252 [Muinsuskaitseameti arhiiv]: Mapp 35. Läänemaa III, A-3556, Juhan Naha. 1942, lk 99.

Teose teekonda muuseumisse aitas täpsustada leid Rahvusarhiivist. Eesti Kunstimuuseumi kogusse tuli teos ilmselt aastatel 1921–22 kunsti- ja vanavara kogumisel. Läänemaal elanud kunstnik Ants Laikmaa sai 1921. aasta mais haridusministeeriumi muinsusvalitsuse juhataja Kristjan Raua allkirjaga kirja, kus palutakse teada anda, kas Lääne-Nigula kirikus on vana altar, mille võiks muuseumi paigutada.[13] Kirjas on mõeldud kas Lääne-Nigula hiliskeskaegset kappaltarit, mis oli muuseumikogus samuti juba 1922. aastal, või väikest 18. sajandi retaablit. Võimalik, et ühe altariretaabli asemel toodi kaks. Väikese altariseina konserveeris 2017. aasta kevadel Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonnas Erle Kaur ning selle põhjal valmis ka tema bakalaureusetöö.[14]

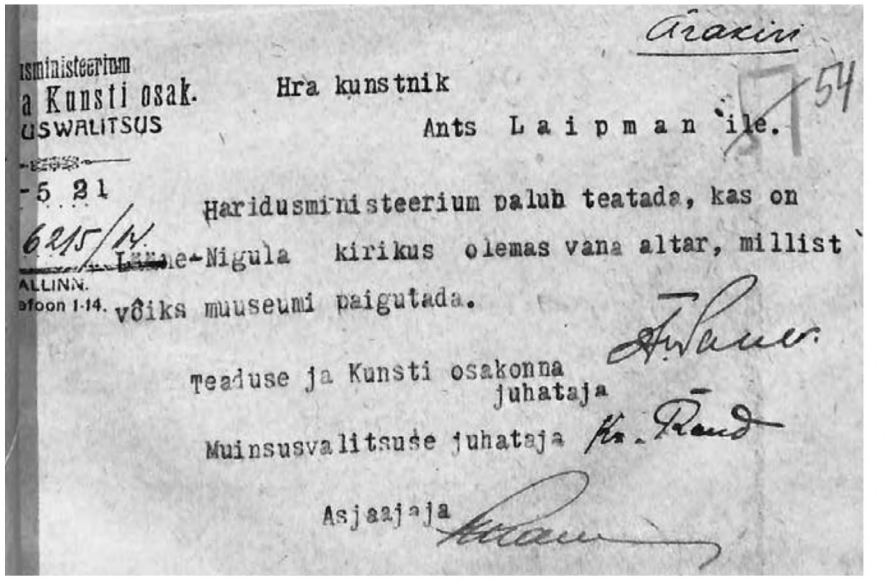
Arakiri
...sministeerium
...a Kunsti osak.
...USWALITSUS
-5 21
6215/14
...ALLINN.
...efoon 1-14.
Hra kunstnik
Ants Laipman ile.
54
Haridusministeerium paluh teatada, kas on
Lääne-Nigula kirikus olemas vana altar, millist
võiks muuseumi paigutada.
Teaduse ja Kunsti osakonna juhataja
Muinsusvalitsuse juhataja
Asjaajaja

JOONIS 5. Haridusministeeriumi kiri kunstnik Ants Laikmaale, 1921
(Rahvusarhiiv ERA.1108.5.80, l. 54)

13 RA ERA.1108.5.80, l. 54.

14 Erle Kaur, *Unustatud altar: kontekst ja konserveerimine*, bakalaureusetöö (Eesti Kunstiakadeemia, Kunstikultuuri teaduskond, Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2017). Erle Kauri bakalaureusetöös on Merike Kurisoo loal kasutatud näituse „Viis unustatud maali“ uurimuslikke materjale ja arhiiviandmeid. Töös on põhjalikult kirjeldatud altariretaabli konserveerimiseelset seisukorda, ennistamistöid ja töö käigus tehtud tehnilisi analüüse.

Kokkuvõtteks

Väikese, 18. sajandi keskpaigast pärineva Lääne-Nigula altariretaabli annetas kirikule kohalik aadlipaar ning see oli mõeldud käärkambrisse tõenäoliselt kaunistama nende eraaltarit. Ligi 100 aastat unustuses olnud teos avas uurimise käigus uusi tahke luterlike kirikutavade kohta, osutas oma tellijatele ning andis põhjust rääkida 18. sajandi kohalikust sakraalpärandist.

Mitmel korral siin tekstis esile kerkinud unustuse teema osutab väärtushinnangute muutumisele kirikukunsti uurimises ja kogumises viimasel sajal aastal. Noore Eesti Vabariigi muuseumid ja ka kunstiajalookirjutus keskendusid eeskätt omaenda pärandile ja Eesti kunstile. Pigem suhtuti sõjaeelses Eesti Vabariigis sakraalkunsti kui võõrasse pärandisse. Sellele järgnes nõukogude ajal kiriku ja selle kunsti uurimise tõrjutus, kus luterlik kirikukunsti kuulus pigem keelatud teemade hulka. Tõrjumise müürist murdsid läbi vaid teosed, mille väärtuspõhised ja esteetilised tähendused kaalusid üles ideoloogilised ja kultuurilised reeglid. Tähelepanu keskmes olid eeskätt hiliskeskaegsed tähtteosed. Luterlik kirikukunst tuli taas kunstiajaloo uurimisväljale alles mõni aastakümme tagasi.

Unustamise üks põhjusi on ka arhiivide hävimine ning andmete kadumine või laialipillutatus. Lääne-Nigula väike altariretaabel on näide sellest, kuidas infokillud aitavad kokku panna ühe unustatud pildi loo.

THE FORGOTTEN ALTARPIECE FROM LÄÄNE-NIGULA CHURCH

MERIKE KURSIOO

Summary

The centuries-old sacral art and the heritage of our country churches surprise us still with the new findings and the unexplored topics. Beside the houses of worship, the church art is also kept in the collections of museums, where some works have sunk into oblivion due to the twists of history. One of such works turned out to be an 18th-century altarpiece from Lääne-Nigula church.

The painting, framed by a magnificent canopy, depicts two scenes from the New Testament: Christ on the cross and the Last Supper. There is a text on the inner frame of the upper part of the canopy: *Siehe das ist Gottes Lam. Johani am 1 v 29*. Under the painting of the Last Supper there is a text: *Solches Thut zu meinem Gedächtnis. Luca am 22 V: 19*. On the round-arched canopy of the altarpiece there were originally two coats-of-arms and small boards with text that have now been lost. In the Swedish National Archives in Stockholm, there are notes from 1922 on the collection of the church art in the Estonian Museum in Tallinn (the predecessor of the Art Museum of Estonia). According to the description, the first coat-of-arms, on the left belonged to the Aderkas family. There was a text next to the coat-of-arms: *Der Herr Manrichter g.b. von Aderkas Erggetessen auf Tagfer und Sallajogi gebore A. 1699: den 3 July*. The second coat-of-arms, on the right, was that of the Gyllenlood family, with a text next to it: *Die Frau Manngericht ...von Aderkas geboren g.g. von Güllenlood geboren. A 1706–15 August*. The coats of arms pointed to Georg Gustav von Aderkas (b. 1699) and Johanna Helena Gyllenlood (b. 1706). Aderkas' manors in Lääne-Nigula parish allowed suggesting that the work originates from the local church.

The notes of the artist Juhan (Johann) Naha from 1942 include a transcript from the Lääne-Nigula parish register according to which Georg Gustav von Aderkas and Johanna Helena Gyllenlood donated a small

altarpiece to the sacristy of Lääne-Nigula Church in 1764. This indicates that the elderly married couple wanted to partake in the Sacrament of Holy Communion apart from the rest of the congregation at a separate altar in the sacristy. It is difficult to say whether this was a rare or common practice for the nobility of the time. There is only one altar – the main altar – in a Lutheran church and no side altars, as was the practice in Catholic churches. Here is an example that reveals the religious rituals of the local nobility and points to the behavior deviating from the agreed upon ecclesiastical norms.

Lääne-Nigula church presents a rare situation of three surviving retables from different periods of time and of different use. All three show us the meaning and use of the images decorating the altar change over time. The medieval winged altarpiece (beginning of the 16th century) of Lääne-Nigula church originates probably from one of the side altars of the church. The altarpiece was redesigned in 1598. Scenes of Entombment of Christ and his Resurrection were painted on the wings of the altarpiece, being more suited for the Lutheran ecclesiastical space. Only the sculptures from the corpus of the altarpiece have survived: Virgin Mary with the Christ Child, St. Nicholas and the Apostle John. Presumably the once Catholic side altar retable was used on the main altar in the Lutheran times. Two of the aforementioned retables survived a fire in the church in 1809, in which the sacristy was also destroyed. The renovation work of the medieval church started in 1816. A magnificent new altarpiece in the neoclassical style was made in 1824. The two earlier altarpieces were no longer needed.

The arrival of the 18th-century altarpiece from Lääne-Nigula to the collection of the Art Museum of Estonia was unclear until 2017 but eventuated due to the small hints on the work itself and the archival records. The inventory chart describing the altarpiece dates to 1949, and its origin is not mentioned there. One of the reasons for this was the destruction of the archives of the Estonian Art Museum in 1944. Also, the notes from 1922 in the Swedish National Archives do not mention the original location. However, this indicated that the work had gotten into the museum before 1922. On the back of the painting, there is a luggage tag from Palivere railway station. The reference to Palivere station near Lääne-Nigula church in Läänemaa indicated that the altarpiece is from the local parish church.

The work's journey to the museum was further elaborated by the finding in the National Archives. To the collection of the Art Museum of Estonia, it probably came during the collection campaign of the art and antiquities in 1921–22. In May 1921, Ants Laikmaa, an artist living in Läänemaa, received a letter from Kristjan Raud, the head of the Heritage Department of the Ministry of Education, asking him to tell if there is an old altar in Lääne-Nigula church that could be placed in the museum. The small altarpiece, which had been in "sleep" for almost 100 years, was conservated in the spring of 2017 by Erle Kaur in the Department of Heritage Conservation and Restoration, in the Estonian Academy of Arts. The work was exhibited at the exhibition "Five Forgotten Paintings" in Niguliste Museum of the Art Museum of Estonia (curator Merike Kurisoo, 16 September 2017 – 26 August 2018).

VÄLITÖÖD MAIDLA KOHAPÄRIMUSE KOGUMISEL[1]

KALEV JAAGO
Rahvusarhiivi arhivaar
kalev.jaago@ra.ee

TIIU JAAGO
Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule dotsent
tiiu.jaago@ut.ee

Pärimuse talletamiseks tehtavate välitööde üks eesmärke on vaadelda rahvaluulet selle ühes ja ainulaadses kontekstis – pärimuskeskkonnas (kõrvutatuna näiteks arhiivi-, kooliõpetuse vms kontekstiga). Ajalooliselt on välitööd pakkunud ühe võimaluse (näiteks vabatahtlike kirjasaatjate kaastööde kogumise kõrval) dokumenteerida rahvaluulet, et luua uurimiseks vajalik allikmaterjal – arhiiv. Kuid teisalt võib arhiivi põhjal tehtud uurimus suunata uurija omakorda välitöödele lisaandmeid koguma.

Folkloristlikele välitöödele on suhteliselt lähedased mitmed teaduslikke huve silmas pidavad tööd teistelt erialadelt. Näiteks Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna tegevus seoses maakondlike koguteoste väljaandmisega ja koostöös Akadeemilise Ajaloo Seltsi korraldatud ajaloolise traditsiooni kogumisega 1920.–30. aastatel, Muinsuskaitse Seltsi tegevus 1980. aastate lõpul jm. Majandusgeograaf Edgar Kant kasutas ulatuslikult oma teadustöös nn kohapealseid uurimistöid ehk stipendiaatide vaatlusi ja nende põhjal tehtud kirjeldusi, mis sisult on samuti välitöödel ainese kogumine.[2] Võib küsida, miks on kasutusele võetud välitöö mõiste ja mille poolest välitöö erineb teistest analoogiliselt tehtavatest töödest. Teisalt on esitatud väiteid, et ka näiteks ajalooandmete kogumine arhiivist

1 Artikkel on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT2-43 „Traditsioon, loovus ja ühiskond“ ning Soome TA projektiga „Traumatized borders“ (SA 297533). Artikli autorid tänavad Eda Kalmret ja Asta Niinemetsa Eesti Kirjandusmuuseumist artikli toimetamise eest.

2 *Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus: üldosa*, peatoimetaja Harald Habermann, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938, eessõna; Edgar Kant, Eesti rahvastik ja asustus (Tartu: Ilmamaa, 2007), 7–11.

on teatud vaatepunktist välitöö,[3] sest ajalooarhiivi dokumendid (erinevalt rahvaluulearhiivist) ei ole koostatud teaduslikest ülesannetest lähtudes, mistõttu ajalooarhiivi võib teatud mõttes vaadelda analoogilise folkloristliku välitöö keskkonnana.

Jättes siinkohal lahtiseks välitöö mõiste, käsitleme artiklis esitatud Maidla-uuringuid välitööna, ent artikli lõpus arutleme selle lähenemisviisi (sh mõistevaliku) üle. Artiklis lähtutakse välitöödest kunagisel Läänemaal Maidlas (nõukogude ajal Rapla rajoon, praegu Rapla maakond). Võrreldakse kohalike elanike küsitlemisel tehtud märkmeid, mida tegid 1987.–88. aastal arheoloogilistel kaevamistel osalejad[4], ning folkloristliku välitöö materjale 1990. aasta suvest[5]. Küsimused on:

1) kuidas avaldub 1980. aastate teisel poolel üha enam esile kerkinud huvi lähimineviku vastu: külade ja perede ajalugu 20. sajandi esimesel poolel, sh nõukogude ajal varjus olnud Eesti Vabariigi perioodi (kõnekeeles *Eesti aeg*), sõja, metsavendluse ja küüditamise teemad, kui materjali kogumise meetod oli küsitlemine;
2) kuhu asetub 1990. aasta välitöökogemus folkloristlike vaadete kujunemises;
3) mil määral saab kõnesoleva võrdluse puhul rääkida välitööde interdistsiplinaarsusest. Kõik need küsimused seostuvad omakorda üldisema teemaga välitöö ja uurimise omavahelisest põimumisest. Lõpuks võib vaidlustada sedagi, mida pidada välitööks.

Välitöö kui rahvaluule talletamise üks meetodeid on samal ajal läbi põimunud uurimisprotsessi teiste tööetappidega ega eristugi alati selgepiiriliselt materjali korrastamisest või selle kasutamisest uurimuses. Välitööde juurde kuulub tihtipeale nn vahendaja, kes võib pärimuse koguja (uurija) ja pärimuse valdaja kokkusaamises mängida olulist rolli.[6] Tänapäevastes

3 Aro Velmet, New York – Pariis – Tallinn, Vikerraadio saatesari „Kajalood", 21.11.2015.

4 Maidlat puudutavad materjalid aastatest 1986–2016 asuvad Kalev Jaago erakogus (edaspidi MK: Maidla).

5 Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri rahvaluule-kogu, Läänemaa 1990, Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiiv (edaspidi EKRK I 90), 169–232.

6 Vt nt Oskar Kallase ja Mihkel Ostrovi välitööde kohta Lõuna-Läänemaal 1889. aastal: Tiiu Jaago, „Regilaul ja inimene", *Vana-Läänemaa ajaloo radadel II*, toim Mati Mandel (Lihula: MTÜ Keskaegne Lihula, Vana-Läänemaa Ajaloo Selts, 2014), 76–81.

välitöökäsitlustes tuuakse esile pigem koostöö uurija ja uuritava vahel[7], kus vahendaja olemasolu võib pigem uurijat segada kui aidata[8]. Siinne artikkel on pühendatud Ilmar Jõesoole (1934–2015), kes oli nii kohaajaloo ja pärimuse tundja kui ka selle vahendaja Maidlas.

Kaks välitöökogemust

Kalev

Maidla muinaskalmete ala kaevamised toimusid 1983.–90. aastani ja järelkaevamised 2011.–14. aastani Mati Mandeli juhtimisel.[9] Osalesin neil kaevamistel alates 1987. aastast Tartu ülikooli ajalooüliõpilasena, muinsuskaitsja, õpetaja ja hiljem arhivaari ameti kõrvalt. Kaevajate seas oli Tartu ülikooli tudengeid ja kodulinnaliikumistega seotud kooliõpilasi Tallinnast ja Haapsalust ning vanu Läänemaa kaevamiste veterane. On tavaline, et kaevajad suhtlevad kohalike elanikega. Praktiliste küsimuste kõrval (kus ööbitakse, kelle maadel tegutsetakse, kus võiks tööriistu hoida jms) on suhtlemise eesmärk saada teavet muististe võimalike leiupaikade kohta. Maidlas oli näiteks põhjust küsida, kas keegi on leidnud põlenud luid või potikilde. Kalmele lisaks oli põhjust otsida muinaskülade kultuurkihte. Kalme lähedalt neid kultuurkihte ei ole leitud, küll aga kaugemalt, näiteks mõisa mäelt, Salutaguse külast Jaani talu juurest ning Maidla külast Naela talu juurest. 1987. aastal inspireeris uusi küsimusi esitama Eesti Muinsuskaitse Seltsi koostamisel olnud küsimustik.[10] Sellest lähtudes hakkasime sihipäraselt kohalikega vestlema piirkonna lähiajaloo teemadel. Ei olnud haruldane ka see, et külaelanikud, teades kaevajate kohalolekut, otsisid ise kontakti.

7 Vt nt Anu Korb, *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas: folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte*, Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia, 9 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 73; Elo-Hanna Seljamaa, „Uurija suhe uuritavatega", *Folkloristlikud välitööd*, koost Merili Metsvahi (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017), 226–227.

8 Korb, *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas*, 80–81.

9 Mati Mandel, *Maidla muinaskalmistu saladused* (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2017), 7.

10 *Ajaloopärimuse küsimustik* (Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Seltsi ajalootoimkond, 1988).

Maidla küla vanemast ajaloost rääkis kõige enam Ilmar Jõesoo, kes tänu oma vanaisa juttudele teadis kalmest ja päästis selle ala põlluks kündmisest. Ilmar oli hariduselt ajaloolane, tegutses kooliõpetaja ja kasvatajana Haapsalu sanatoorses koolis. Maidlas pidas ta mesilasi. Ühtlasi oli ta bibliofiil. Olen temaga seotud läbi mitme põlve. Ilmar õppis omal ajal Maidla koolis ajalugu minu vanaisa August Tarendi (1890–1971) käe all, minu isa Aare Jaago õppis Ilmari käe all Olustveres ja mina olin omakorda Ilmari tütre ajalooõpetaja 1986/87. õppeaastal. August Tarendi on kirjutanud mälestusi kodukülast. Olin need lood kaevamiste ajaks juba läbi lugenud. Mul oli isiklikke mälestusi lapsepõlves vanaema ja vanaisa juures Maidlas veedetud ajast.

Kaevamiste ajal käisime mitmes lähipiirkonna külas. Maidlas kirjutasime 1987. aastal üles vestluse nelja külaelanikuga, 1988. aastal lisandus veel kaks üleskirjutust. Need usutlused ja vestlused ei olnud otseselt seotud arheoloogiliste väljakaevamistega. Pigem tulenesid need vajadusest kasutada kaevamistest vaba aega piirkonna ja selle ajaloo tundmaõppimiseks. Vestluste üleskirjutusi ei olnud kavas esitada arhiivile, märkmeid tegid rühma liikmed kordamööda – materjal on kirja pandud erinevate käekirjadega, üleskirjutajaid ja küsitlejaid ei ole kirja pandud. Küsitluste fookus oli informatsioonil (kes, kus, millal). Osalt on esile toodud jutustaja sõnastus või kõnepruuk, samas jutustamisviise või lugusid talletada ei püütud. Need märkmed on taas aktualiseerunud Facebooki rühmas „Läänemaa arheoloogiline ekspeditsioon“, kus enamasti fotode kommentaarides tulevad taas jutuks ka meenutused kohalike elust. Artiklis kasutatud materjalikogu (MK: Maidla) sisaldab nii neid omaaegseid märkmeid, Maidla-teemalisi sissekandeid minu päevikutes ja kalendermärkmikes kui ka väljakirjutusi arhiivimaterjalidest – viimased hõlmavad peamiselt isikuandmeid. Lisaks on siin ka koopia August Tarendi venna Rudolf Tiigenbergi ehk Ruudi (1895–1973) eluloo- ja küla argielu teemalistest luuletustest. Artikli kirjutamise ajal 2016. aastal käisime Maidlas kahel korral (juulis kolmekesi: Tiiu Jaago, Enriko Erkmann ja mina ning augustis Tiiu ja mina) ja küsitlesime kuut kohalikku vanema põlve esindajat.

Tiiu

Pärimuse kogu(mist) 1990. aastal raamib eesti filoloogia esimese kursuse praktika, mida tol ajal algaja õppejõuna juhendasin. Kuna tegemist oli õppetööga, saab kogumispäevikutele ja teksti üleskirjutustele lisaks esitatud praktikaaruandest lugeda tolleaegset kokkuvõtet välitöö eesmärkide ja nende täitumise kohta.[11] See on tagasivaatavalt huvitav teave, mõistmaks mu selleaegseid folkloristlikke arusaamu ja otsinguid. Üldjoontes eristub kolm ala: esmalt rahvaluuleteemad, -motiivid, -tekstid, teiseks pärimusrühmad ja nende piiritlemine, kolmandaks pärimuse seotus selle esitusviisidega. Tavapärane eesmärk oli seni kogutud materjali võrdlusel jälgida, mis varasemast pärimusest on tuntud käesoleva välitöö toimumise ajal (nt usundi ja kommetega seotud olendid-tegelased, silmahakkavalt palju oli Koluvere krahvi lugusid, lastemängude kirjeldusi). Kuid nüüd oli huvi teha seda, lähtudes pärimusrühmast: mis tingimustel jutustajad neid lugusid esitasid, miks nad neist asjadest teavad, kuidas nad neisse asjadesse suhtuvad, mis on nende endi meelest oluline, miks jms. Nähtav on ka huvi rahvaluule uute vormide (nt anekdoodid, lähiminevikust jutustamine) ja erinevate earühmade vastu. Esile tuleb arutelu rahvaluule kasutusviiside üle (pärimusrühmasisesed esitused, folkloorifestivalid vm lavaesitused). Kuigi veel oli lugemata Lauri Honko „Folklooriprotsess“ (mis ilmus soome keeles samal, 1990. aastal) ja arutelud rahvaluule uuesti defineerimise üle olid alles algusjärgus, on näha suundumist kontekstikeskse folkloristika põhimõtete omaksvõtmisele. See ei ole siiski ootamatu, sest samal ajal sattusin lugema Dan Ben-Amose artiklit rahvaluule defineerimisest, täpsemalt selle saksakeelset versiooni.[12] Tema käsitlus korrastas minu jaoks eesti folkloristide tööpraktikale tuginevaid arutelusid teemal, kas rahvaluule on pelgalt (minevikust pärit) tekst või ka esitus (nt rahvaluule kui kommunikatsioon, sotsiaalne sündmus vms). Need arutelud olid 1970. aastate lõpul, 1980. aastatel ka üliõpilase ja algaja folkloristi

11 EKRK I 90, 23–31.

12 Dan Ben-Amos, „Zu einer Definition der Folklore im Kontext“, *Jahrbuch für Volksliedforschung*, 26. Jg., hrsg. von James R. Dow, Hannjost Lixfeld (Berlin: Schmidt, 1981), 15–30.

jaoks märkimisväärselt teravad.[13] Ilmselgelt oli huvitav kujundada oma seisukohti olukorras, mis tõi esile põhimõttelised vaadete vastasseisud ja viis sammhaaval ka teoreetiliste raamide nihkumisele kontekstikeskse folkloristika kasuks.

Välitööpraktikast võttis osa kaheksa üliõpilast. Esimesel päeval töötasime kõik koos, seejärel jagunesid üliõpilased kolme rühma. Nii käisime neljas rühmas (mina olin omaette), aeg-ajalt kohtudes ja kogemuste üle arutledes. Mina sattusin Maidlasse ühel õhtupoolikul pärast mu kohtumist kohalikku päritolu Haapsalu sanatoorse internaatkooli kasvataja Ilmar Jõesooga. Tema juurde juhatas mind Ilmari kolleeg, samuti põline läänlane Alo Topp, keda tundsin tänu oma Haapsalus õpetajana töötavale õele. Ilmar Jõesoo osutus inimeseks, kes sidus mind edaspidi pikka aega nii Maidla kui paljude teistegi Läänemaa kohtade ja inimestega. Tänu temale sain näiteks kohalikku ajalugu puutuva teabe Üdruma 1918. aasta sündmusi käsitleva pärimusliku ajaloo teemalise artikli jaoks.[14] Maidlast pärines ka materjal, mille juurde oli põhjust taas ja taas tagasi pöörduda.[15] Külastasime Ilmariga viit kohalikku peret. Esimeses peres, Salutaguse küla Jaanil küsitlesin perenaist peamiselt mina, vestlust osalt salvestades, osalt märkmeid kirja pannes. Teistes peredes tegelesin nii salvestustehnikaga

13 Vt uusi suundumusi nt Aino Laagus, „Situatsioonianalüüsist folkloristikas“, *Keel ja Kirjandus*, 7 (1973), 404–412 = *Mäetagused*, 43 (2009), 113–124; Mall Hiiemäe, *Kodavere pajatused: kujunemine ja koht rahvajututraditsioonis* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), 38–51; Vaike Sarv, „Setu itkukultuur“, *Ars Musicae Popularis*, 14 (Tartu, Tampere: Eesti Kirjandusmuuseum, etnomusikoloogia osakond, Tampereen yliopiston kansanperinteen laitos, 2000), 78–94.

14 Tiiu Jaago, „Valge hobuse kivi lugu. Üdrumal 22. veebruaril 1918. aastal toimunud lahing pärimusliku ajaloo vaatevinklist“, *Läänemaa muuseumi toimetised*, XII (Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2009), 116–144.

15 Tiiu Jaago, „Lugu ja sündmus jutu-uurimises: situatsioonianalüüsist kontekstianalüüsini“, *Mäetagused*, 43 (2009), 128–129, 134–136. Viidatud artiklis on kasutatud sama välitöö käigus Ristil salvestatud Maidlaga seotud kääpa teerajale astumisest põhjustatud eksimislugu. Jutustaja oli Eliise Tamm (1904–2002), salvestasid-küsitlesid üliõpilased Mari Koik, Jakko Väli ja Terje Kruusimaa (EKRK I 90, 113–114). Lisaks sellele on Tiiu Jaago ja Kalev Jaago küsitlenud Eliise Tamme tütart Ainu Tikenbergi Ristil 27. juulil 2009. aastal: Läänemaalt kogutud pärimusliku ajaloo materjalide kogu Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas, perepärimusteemaline vestlus Ainu Tikenbergiga 27. juulil 2009 Ristil, helifail (edaspidi MK: Läänemaa, Tikenberg 2009).

kui märkmete kirjutamisega, kuid vestlust juhtis Ilmar, sest ta tabas kiiresti ära selle, millest mina olin huvitatud, ja eeldas üsna täpselt, mida mina oleksin küsinud. Samas suutis tema, kohalikke inimesi hästi tundes, kiiresti jutuotsale saada. Helisalvestisi üldiselt sel ajal alles ei hoitud, sest sama kassettmagnetofonilinti kasutati korduvalt – linte polnud lihtsalt saada. Suuremat rõhku pandi paberil esitatud välitöö aruandele. Sellegipoolest jäid mõned fragmendid üle salvestamata, ja nüüdseks on need Tartu Ülikooli multimeediaosakonnas digiteeritud.

Välitöömaterjali arhiiviesitus[16] osutab järjekindlalt kahele folkloristlikule plaanile. Tekst on liigendatud lehe serval esitatud numbritega, mis viitavad rahvaluule liikidele (usundi- või kombealane teave, vanasõnad, laulud jms). Samas on aga rõhutatult esil ajamõõde: millal üks või teine pärimus käibel oli. Enamasti eristub see kahel viisil: kas kõneldavaid asju lihtsalt teati, nendest oldi kuuldud või oli jutustajal nendega (nt õlgnuku tegemine, mardi- ja kadrisandiks käimine) vahetu kogemus. Teine ajajärgu eristumisviis seostub põlvkondadega – neid asju teadsid-tegid-rääkisid vanemad, neid vanavanemad jne.

Süvenemisel tekstidesse ja eriti sellesse teabesse, kuidas või miks üht või teist asja teati kõneldavat, joonistus välja nii põlvkondade kogemus ja repertuaar kui ka selle vahendamine põlvkondade vahel. Minu kui folkloristi arengu seisukohast oli see väga tähtis, sest see haakus minu teoreetilise huviga, kuidas on omavahel seotud pärimus ja selle olemasolemise tingimused. Need otsingud leidsid väljundi pärimusliku ajaloo suuna leidmises ja ka rahvaluule defineerimisel 1990. aastate teisel poolel, 2000. aastate alguses.[17]

16 EKRK I 90, 169–232.

17 Rahvaluule defineerimisel osutus oluliseks rõhutada pärimuse mitmetasandilisust (esteetiline, teadmisi ja kogemusi hõlmav) ning pärimuse püsimise seost selle kasutamise ja ühtlasi paindliku muutumisega (Tiiu Jaago, „Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis“, *Mäetagused*, 9 (1999), 70–91). Pärimusliku ajaloo mõiste avamisel olen rõhutanud, et tegemist ei ole mitte üksikute ajalugu puudutavate lugude või teemade uurimisega. Oluline on jutustajate, pärimuse valdajate enesemääratlusega seotud minevikutõlgendus tervikuna, täpsemalt, see ajalookäsitus kuulub jutustajate/pärimusrühma identiteeti (Tiiu Jaago, „Pärimuslik ajalugu ja Kreutzwald“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2003* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 10).

Maidla kui välitööala

Maidla asukoha on kohalik laulik Rudolf Tiigenberg määratlenud kui *seitsme linna vahe-risti*[18]. Need *seitse linna* on Tallinn ja Paldiski, Risti ja Märjamaa, Lihula ja Haapsalu ning Pärnu.[19] Tiigenbergi laulugeograafia lähtus selleaegsest bussiliiklusest. Tänapäeval nii ohtralt busse sinna ei vii, Koluvere ja Märjamaa vaheline tee on ehk kõige kindlam orientiir leidmaks kõnesolevat piirkonda.

Praegune Maidla küla koosneb mitmest endisaegsest külast ja artiklis on kogu piirkonda nii nimetatud. Ent tekstides kohtab varasemaid külanimesid, nagu Salutaguse (mis tsaariajal oli Kullamaa kiriku, mitte Maidla mõisa alla kuulunud küla, enne Teist maailmasõda kuulus see Maidla I küla alla); tsaariaegne Ullimulla (mida hiljem, 1920.–30. aastatel nimetati Nõmme külaks ja mis kohanimeraamatu väitel liideti hiljem Laukna külaga,[20] kui talude järgi kontrollida, on näha, et suurem osa Nõmme külast liideti Maidlaga); Käoküla ehk Kaeküla (mis jagunes Suureks ja Väikseks Kaekülaks). 1977. aastal ühendati Maidla ja Salutaguse küla Tika talult laenatud uue, unikaalsemaks peetud nime alla.[21] Kohalikud inimesed kasutasid eri aegadel olnud koha- ja külanimesid, sõltumata jutustamisaegsetest ametlikest nimetustest. Lisaks võib kõrv kohalike jutuvoost kinni püüda sellised kohamääratlused nagu *alt küla*, *taga Maidla*, *ees Maidla*, *Nõmme taga*, kuid neil puhkudel ei ole tegemist väljakujunenud kohanimedega, need on pigem orientiirid, kuidas jutustaja kirjeldatavat asukohta enda asukoha suhtes paigutab.

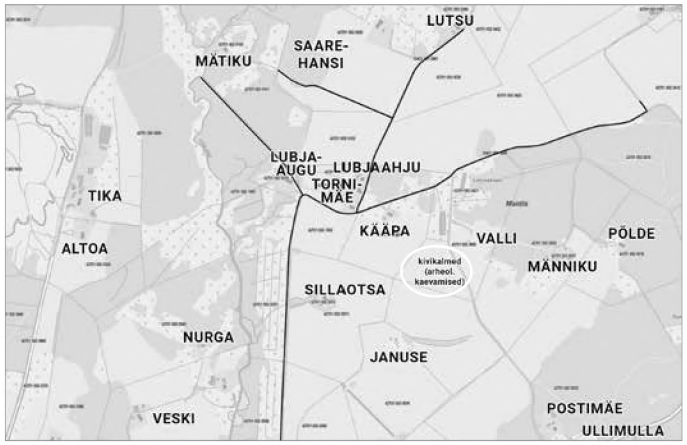

JOONIS 1. Maidla kivikalme asukoht (Maa-ameti aluskaart)

18 Kaldkirjas on siin ja edaspidi esitatud jutustaja sõnastus.
19 MK: Maidla, Tiigenberg 1956.
20 *Eesti kohanimeraamat* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016), 306.
21 Samas, 359.

Maidla kaevamised toimusid endise mõisa karjamaal, kuhu Eesti Vabariigi esimestel aastatel olid eraldatud maatükid asundustaludele: seal on Kääpa, Valli, Männiku, Sillaotsa, Jaanuse ja Postimäe (vt JOONIS 1).

Kalme lähedalt ei ole leitud muinaskülade jälgi. Küll aga on varasemaid kultuurkihte leitud Maidla külast Lutsu, Anni, Naela ja Kõrtsu talu piirkonnast, samuti Salutaguse külast ja mõisa mäelt (vt JOONIS 4 ja 5).

Kaevajad elasid Maidla jõeks kutsutud, ent ametlikult Liivi jõe ääres Mätikul perenaise surma järel sovhoosi käsutusse jäänud majas (vt JOONIS 1 ja 5). Allpool jõe ääres on veel Hõbeda veski (ametlikult Möldri) ja Koonusmaa talu, mille lähedal on ohvriallikas (vt JOONIS 3 ja 4).

Vasakul pool üle jõe raba ääres olid omaaegsed hajatalud Tika, Alttoa ning nüüdseks kadunud Aama, Salusilla, Hiie, ja neid oli veel (vt JOONIS 1). Raba serval on Hiiemägi, sealt kaugemal rabas on Vene mägi ja Lao järv (vt JOONIS 5). Viimasega on seotud küla minevikku puudutav lugu.

Kaevajad külastasid 1987. aastal nelja külaelanikku: Harald Rudolf Tederovi (1914–93) Loigult, Eva Popsi (1922–2000) ja tema ema Miina Laurikut (1893–1989) Põldeotsalt, Kolu Hildat ehk Hilda Kollot (1906–90) Saueaugult. 1988. aastal küsitleti Linda Laanemäed (1909–2002), kelle

JOONIS 2. Kääpa (foto: Tiiu Jaago, 2016)

lapse- ja noorpõlv möödus Lepikul, küsitlemise ajal elas ta aga külanõukogu, endise vallamaja ruumides. Lisaks viis Ilmar Jõesoo Kalev Jaago Anni tallu küsitlema Karl Vaske ja tema poega Albertit.[22]

JOONIS 3. Koonusmaa ohvriallikal 1995 (foto: Ilmar Jõesoo)

JOONIS 4. Salutaguse ja Maidla mõisa naabrus (Maa-ameti aluskaart)

22 MK: Maidla 1987, 1988.

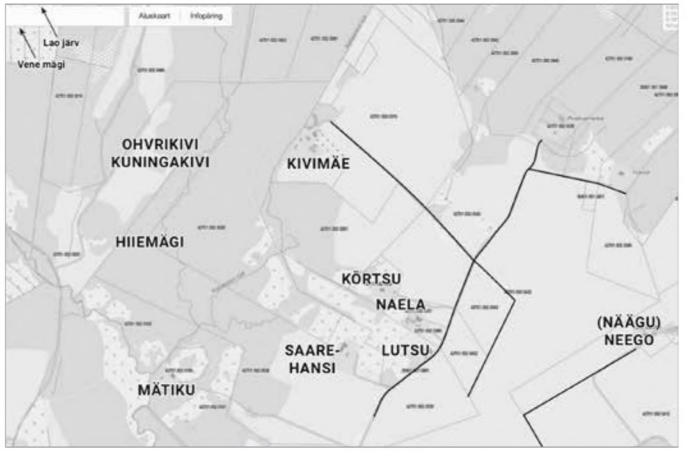

JOONIS 5. Maidla rabapoolne osa (Maa-ameti aluskaart)

Rahvaluuleretkel olid kõnelejateks 56-aastane Ilmar Jõesoo[23], 78-aastane Hilda Laanert, (snd 1912) Jaanilt[24] ja 74-aastane Liisi Tammet (snd 1916) Haavikult[25], kes olid Salutaguselt, 61-aastane Aliide Müürsepp (snd 1929) Maidla Kääpalt[26] ning kaevajate küsitletutega kattuvad 81-aastane Linda Laanemäe[27] ning 84-aastane Hilda Kollo[28].

Päritolu- ja kohapärimus

Ilmar Jõesoo kõneleb oma elulointervjuus, et tema emapoolne suguvõsa on elanud Maidlas 12 põlve.[29] Suguvõsa põlistalu on Lutsu. Lutsu esmamainimine on 1569. aasta vakuraamatus Kaekülas, mis tol ajal jäi Kaeküla (*Kayenkyla*) vakusesse.[30] Ilmari emaliini esiisa Lutsu Siimu mainitakse aga

23 EKRK I 90, 169–195; vt ka Läänemaalt kogutud pärimusliku ajaloo materjalide kogu Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas, elulointervjuu Ilmar Jõesooga Haapsalus, 26. jaanuaril 2012, helifail (edaspidi MK: Läänemaa, Jõesoo 2012); MK: Maidla 2014).
24 EKRK I 90, 195–206.
25 EKRK I 90, 207–216.
26 EKRK I 90, 217–221.
27 EKRK I 90, 221–230.
28 EKRK I 90, 230–232.
29 MK: Läänemaa, Jõesoo 2012.
30 Rootsi riigiarhiiv (edaspidi SRA) Baltiska Fögdensräkenskaper 387, 1568–1570.

Maidla mõisniku testamendis 1637. aastal.[31] Viimane Lutsu rendiperemees Ilmari suguvõsast oli Aadu. Aadul lapsi ei olnud, mistõttu mõisnik andis talu teisele. Aadu vend Hans (Ilmari vanaisa vanaisa) läks koduväiks naabertallu Hansile, millest sai Ilmari esivanemate talu. Hansu poeg, Ilmari vaarisa Karl[32] ostis 1901. aastal Hansi talu päriseks.[33] See 60-tiinune talu oli küla üks suuremaid. Ilmar sündis Hansi tagakambris 1934. aasta 6. aprillil. Paar aastat hiljem ostis Ilmari isa naabruses Lutsu maadele rajatud Saare talu. Talu sai nime suurest saarepuust, mis kasvas praeguse aida taga. Ilmar mainib, et tema *võttis puu maha*, kuna see oli *teiste puude suretaja*. Saare elumaja ehitamise ajal elatigi selle saarepuu alla ehitatud püstkojas.[34] Ilmari lapsepõlv möödus vanemate kodus Saarel ja vanavanemate kodus Hansil. Kuid tema noorpõlve kuulus ka Lutsu: kuna selle viimase peremehe[35] surma

31 Rahvusarhiiv (edaspidi RA) EAA.858.2.2154.

32 Karl Baumann, 1842–1929 (RA EAA.1243.1.211, l. 257p). Karl Baumanni (üleskirjutuste juures on nimekuju Kaarel Bauman) on küsitlenud Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaat Leida Mauer 1924. aastal ajaloolise traditsiooni kogumisaktsiooni käigus. Selle välitöö aruandes on muu hulgas mainitud, et Baumann on 84-aastane, on käinud Maidla mõisas teol. Temalt on teavet mitmes temaatilises alajaotuses: **1. Traditsiooni ajaloolistest paikadest** (Karl Baumann jutustab Vene mäest, kus Vene-Rootsi sõja ajal olnud venelased laagris. Kui ta oli veel poisike, mäletab, et üle mäe läks *midagi kivitee taolist*); **3. Ikaldusaastad ja näljaajad** (kui ta 15-aastane oli, oli *suur nälg olnud*); **4. Koolera** (ta oli umbes 10-aastane, kui oli koolera-epideemia ja *talud jäänud üsna tühjaks*); **5. Traditsiooni mõisnikest** (*Kui Maidla krahv (L. v. Buxhövdeni lell) maanteel vastu juhtunud, pidanud talumees (kas koormaga, tühjalt ehk jala – ükskõik) teelt kõrvale jooksma, muidu ajanud härra isiklikult piitsaga sinna (see olnud teoajal). Kui talumehed Kolovere proualt puid küsima läinud – käskinud ta sõnnikuga ahju kütta*); **6. Pärisorjus** (Karl Baumann on vanadelt inimestelt kuulnud, et inimesi on kasside ja koerte vastu vahetatud); **7. Teoorjus** (Karistustest: *B. Isa saanud 40 hoopi mõisatallis ütlema minnes, et katkise vankri tõttu on vooriminek võimatu. Naabriperemees saanud peksa selle eest, et end kohast lahti öelnud. Kui B. 13-a. poisikene olnud, lasknud kord Maidla krahv Maidla vesiveski lähedal suure kivi pääl kõik teolised läbi peksa, kes päikesetõusu ajal veel tööl pole olnud. Krahv vaadanud peksmist pealt. B. arvab, et kubjas teoliste pääle hiljaksjäämise pärast kaebama läinud, mille tõttu siis krahv sarnase ootamatu karistuse korraldanud; Teolistele pandud leivakotti harilikult piima (pooleks kaljaga), soola ja leiba, väga harva – suvel – ka silku. Leib olnud väga aganane, ainult jõulupühade ajal söödud puhast leiba. Inimesed aga olnud rõõmsad ja prisked*) (Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide kogu: Ajaloolist traditsiooni, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv (edaspidi EKLA), f 200, 3:2, lk 2; 29; 35; 46; 56; 68; 80).

33 RA EAA.2840.1.18278.

34 MK: Maidla 2000.

35 Jüri Matsi, 1875–1958 (Kullamaa kiriku matusteraamat. Käsikiri Kullamaal kiriku koguduse arhiivis (edaspidi elk.88.0.19).

järel jäi elumaja lagunema, *küttis* Ilmari isa selle *maja ära*. Lutsu talumaja oli olnud õlgedest täiskelpkatusega, peauks Saare poole, nagu mäletab Ilmar. Lutsu talu nimega seoses rääkis Ilmar loo ajast, kui Maidla jões veel lutsu sai püüda ja kuidas ka tema õppis neid libedaid kalu käsitsi püüdma. Kala maitses Ilmarile hästi.

Vanaisa[36] näikse Ilmari elus olevat mänginud olulist rolli. Näiteks mesilastega hakkas ta tegelema nimelt tänu vanaisale.[37] Ent antud juhul on veelgi olulisem, et enamik kohalugusid on ta kuulnud vanaisalt. Näiteks Koluvere krahvi ja taluinimeste omavahelisi suhteid kajastav lugu:

> *Aga ta* [Koluvere krahv Buxhövden] *oli rahva suhtes tähelepanelik. Sest* ***vanaisa rääkis, et tema isa jutustas***[38]*, kuidas mõisa põllul külvatud rukist, ikka talumeestel ka, et mõisa köis, las lohiseb, ja võeti ikka oma jaoks. Jäeti siis üks kotikene kivi taha peitu, et see siis õhtul ära viia. Ja talumees läks krahvi juurde: „Näe, seemnest tuli veidi puudu, ei saand põldu täis külvata. Krahv oli ütelnud, et mine võta siis kivi tagant ja külva põld täis. Ta oli lossi tornist pikksilmaga vaadanud, mis ümbruses toimub. Nii on see lugu meelde jäänud.* ***Seda rääkis vanaisa, tema isa oli niiviisi rääkinud***.[39]

Viitega vanaisale (või ka *vanematele inimestele*) tuleb juttu veel Lao järvest, Käokülast (Kaeküla), Vene mäest (mille kohta oli ajaloolise traditsiooni kogujale 1924. aastal kõnelenud ka Ilmari vaarisa Karl, kes rääkis veel, et sealt läks üle mäe *midagi kivitee taolist*; samas kogus on 76-aastane Jaan Silberberg aga Vene mäe seostanud Poola sõjaga, nii et *kuuliaugud Koluvere lossi müüri sees olevat sel ajal Vene mäelt lastud*[40]); Hiie talu juures olevast hiiekohast ja Rootsi kuninga kividest.[41] Maidla külla üles pandud kohaliku kultuuri- ja looduslike vaatamisväärsuste plaanilt võib neist kohtadest leida Peeter I vägede peatuspaiga (ehk Vene mäe) ja Rootsi kuninga kivid.[42] Kõik need Ilmari mainitud kohad on lugudes seotud sõjaajaga: Käoküla

36 Eduard Baumann, 1886–1968 (elk.88.0.10).

37 MK: Läänemaa, Jõesoo 2012; MK: Maidla 2014.

38 Rõhutused tsitaatides siin ja edaspidi artikli autoritelt.

39 EKRK I 90, 173–174; vrd samas, 107.

40 EKLA f 200, 3:2, lk 2.

41 EKRK I 90, 176–178.

42 MK: Maidla 2016.

(Kaeküla) on nüüdseks kadunud, ent Põhjasõja (või ka Poola sõja) ajal oli seal lähedal Vene mäel Vene sõjavägi olnud. Ilmar räägib loo, mille järgi külainimesed olid vene sõjameeste eest rabas paos Lao järve ääres. Et pääseda sõdurite käest, olid nad endale kivid kaela sidunud, kätest kinni võtnud ja tagurpidi endid Lao järve uputanud.

> *Aga nähtavasti kõik inimesed ei uputanud, sest minu esivanemad ulatuvad tagasi enne Põhjasõda. Ja **vanemad inimesed** teavad seda legendi ikka veel rääkida. Minule rääkis selle loo ära **vanaisa**. Vanemad inimesed teavad seda kõik.*[43]

1990. aastal teadis seda lugu viiest külaelanikust üks, kõige noorem, 61-aastane Aliide Müürsepp Kääpalt:

> *Kuulnud olen. Et jälle, kui pärisorjuse ajal see raske elu oli, siis küla noored pannud kamba kokku, olnud üksteise käest kinni ja läinud tagurpidi senna Lao järve, uputanud endid ära, et hirmsast orjaraskusest pääseda. Vaat seda olen ma kuulnud, aga rohkem ma ei tea.*[44]

Tema teadmistes on Lao järve lugu seotud mitte sõja-, vaid pärisorjuse ajaga. Ühtlasi on tema midagi kuulnud ka Vene mäe kohta. *Sealt pidi mingi trepp üles minema?* küsib ta Ilmarilt kahtlevalt, ent sellele ei järgne vestluses midagi, mis öeldut täpsemalt selgitaks. (Võimalik, et see trepp oli meenutus samast *kivitee taolisest* teest, mida mainis Karl Baumann 1924. aastal ajaloolise traditsiooni kogujale Leida Mauerile.) Vene mäge teadis teinegi Ilmari eakaaslane, Laine Alasi, keda küsitlesime 2016. aastal. Ta kirjeldas seda kui huvitava taimekooslusega väga ilusat kohta madalamas rabaosas ja lisas: *Legendi järgi on Peeter I seal peatunud oma ratsaväega*.[45] Raba serval asuva Hiie talu kohta teadis Ilmar oma vanaisalt kuuldu põhjal rääkida, et seal on muistne hiis ja Rootsi kuninga kivid, kus olnud omal ajal suur lahinguväli.[46] Neist ei tea Aliide ega ka temast vanema põlve inimesed midagi. Tikamäe kohta teab 78-aastane Hilda Laanert, et venelased matnud sinna oma hobuseid. Kuid ta ei anna ajamääratlust ega selgita ka,

43 EKRK I 90, 176.
44 EKRK I 90, 218.
45 MK: Maidla, 2016.
46 EKRK I 90, 178.

kus, millal või millega seoses ta seda kuulnud on. Ilmar Jõesoo mäletas, et see olnud 1941. aastal ja et sinna olid maetud ka omade poolt mahalastud punaarmeelased. Sõites mõisast Saare talu poole, ei jätnud Ilmar näitamata jõe ääres asunud Pajumõisa karjalauda varemeid ja Lubjaahju talu juures rääkimata seda lugu, kui Maidla mõisa valitseja Jaan Kruusmaa, tema sugulane, sai rikkaks ja mõis jäi vaeseks. Lutsu maadele jõudes rõhutas Ilmar, et siin asus ka küla magasiait.[47]

Argielu ja seltsielu

Hilda Laanerti, Jaani perenaise esivanemad on Salutaguse külla tulnud viis põlve tagasi Hiiumaalt. Siis istutas esiisa talu väravasse kaks jalakat (ehk *jalangat*, nagu Hilda ise ütleb), mis kasvasid seal kõigi viie põlvkonna ajal, neist üks on praegugi alles.[48] 1990. aastal ta oma pere ja küla ajaloost palju ei räägi. Mitmele asjale osutab õieti Ilmar. Küll aga esitab ta meelolukaid helimaastikke oma lapsepõlvest. Näiteks, kui vilja peksti, *siis pidi ilusasti kõlama paaris „Hunt saunas, hunt saunas“*. Kui see ei õnnestunud, siis kõlas *„Kukepüksid, kukepüksid“*.[49] Tema mälestuste hulka kuuluvad jõuluaja kirjeldused: kuidas Kullamaa kirikuõpetaja Brasche (Hilda öelduna kõlab see *õpetaja Praase*)[50] ja tema proua lihtrahva lastele jõulupuid korraldasid; et sel ajal olid jõulujumalateenistused hommikuti, pärast teda aga õhtuti, ja kuidas hobustega Kullamaa kirikusse sõideti. Lõpuks rõhutab Hilda seda, kui ilus oli vaatepilt kiriku juures – hobustel olid kirjud tekid peal, *nagu lilleaed seal aja ääres*, ja kirikust tagasi koju sõideti võidu, *kellad paukusid peal*.[51]

Usundi ja kommetega seoses kõneleb Jaani perenaine küla argielu muutumisest (meenutatagu, et ta sündis vahetult enne Esimest maailmasõda, 1912. aastal): tema lapsepõlves sõid loomad vabalt *seal kus tahtsid*, hiljem piirati karjamaad aedadega.[52] Sellel varasemal perioodil tehti *kunste*

47 MK: Maidla, 2000.
48 MK: Maidla.
49 EKRK I 90, 195.
50 Arved Brasche (1878–1938) oli Kullamaa pastor aastatel 1902–31 (Liivi Aarma, *Kullamaa kihelkonna ajaraamat: esmamainimisest 20. sajandini* (Kullamaa: OÜ Vali Press, 2014), 66).
51 EKRK I 90, 198.
52 Vrd Heiki Pärdi, „Karjakasvatus“, *Eesti rahvakultuur*, toim Ants Viires, Elle Vunder (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998), 105–107.

(nii nimetab tema ja teisedki usundilisi toiminguid), mis pidid tagama karja kojutuleku. Näiteks tuli esimese karjapäeva vits koju tagasi tuua, et kari koju jõuaks. Ilmneb, et loomi ei käidud otsimas – kari pidi ise koju tulema. Ühtlasi teab ta oma lapsepõlvest kurja silma mõju loomadele – *mõni kartis seda, et nõiatakse loomad ää*. Nõidusi ehk kunste teab palju ka Hildaga samas külas elav Liisi Tammet Haavikult (tema oli sündinud Esimese maailmasõja ajal 1916. aastal). Kuid temagi mäletab seda oma lapsepõlvest, mitte hiljem:

> *Olid pidand, jah, ennemalt neokesi kunstisi, et kui teene näeb, siis teene nõidab ää, või jääb aigeks või õnnetus, või looma kohta: kui mõni ütleb, et sul ilus lehm, siis võib loom aigeks jääda. Olid pidand, jah, nihukesi kunstisi.* [Naer.] *Noh, arvamine*.[53]

Küsimusele, kas nüüd ei ole kurja silma, vastab Liisi:

> *Ei ole, nüüd* [kolhoosis] *on kõik* [loomad] *ühised: näha kõik, mis näha. Ja kui keegi loom otsa saab, see viiakse kuskile ja maetakse maha, kui ta surnd oo. Ei seda aeg pole keegi nõiand ühti*.[54]

Hilda Laanert teab küllalt palju ilmaendeid, mis lähtuvad loomade ja lindude käitumise vaatlemisest. Ilmavaatlused ja -ended on valdkond, mille kohta tema ütleb: *vanemad inimesed teavad seda kõik*.[55]

Liisi Tammeti ja Hilda Laanerti jutust tuli hästi esile, et mõni uskus *kunste* ja teine jällegi mitte. Hilda kodus *kunste* ja *nõidumist* ei olnud ja nendega ei tegeldud. Tema noorpõlve kuulus pigem Kullamaa seltsielu, millest ta aktiivselt osa võttis: *Ei olnud nii palju päevi kohe, kui tahtsid*.[56] Ta nimetab Perenaiste Seltsi ja Kodukaitse korraldatud tuluõhtuid ja *igasugu õhtuid*. Perenaised tõid nii toiduained, millest koos *kuklikuid tehti*, poest osteti vorsti, suhkrut ja kohvi. *Enamasti oli tee, teeõhtud*.[57] Koos tehti võileibu sellest, mis peol osalejad kodust kaasa olid võtnud (vorsti-, kilu-, keedutud soolaliha võileivad). Neist õhtutest mäletab ta mänge („Kes aias“, „Tibu-

53 EKRK I 90, 209.
54 Samas.
55 EKRK I 90, 196; 198; 202–203.
56 EKRK I 90, 200.
57 EKRK I 90, 201.

tibu, ära näita“), puhkpilliorkester mängis, tantsiti. Kuid viinavõtmist ei olnud, rõhutab Hilda. Pärt Ellerhein oli sel ajal koorijuht Kullamaal ja Hilda koos õega käis kooris laulmas. Nii käidi ka laulupidudel Haapsalus, Tallinnas ja Lääne-Nigulas ning *kirikus sai ühtelugu kontserti antud*.[58]

JOONIS 6. Ilmar Jõesoo ja Liisi Tammet Haaviku õuel (foto: Tiiu Jaago, 1995)

Kaevajatele on aktiivsest seltsiliikumisest ja eriti *kooridest ja proovidest* sõjaeelses Maidlas kõnelenud Hilda Kollo.[59] Arheoloogide huvi nende teemade vastu tulenes nõukogude lõpuaastatele omasest aina kasvavast *Eesti aja* huvist. Lugudest tõusid esile sõjaeelsed kohalikud avaliku elu tegelased, peamiselt haridus- ja muusikategelased. Hilda Kollo nimetab koorijuhti Ruut Kurepalu, kooliõpetajaid Karl ja Villem Leitalu. Ka pajatab Hilda *mõisa-aegsest* koloniaalkaupluse pidajast Põldeotsal Hans Popsist, kes läks pankrotti. Pankrotist oli järele jäänud niipalju raha, et Pops sai pojale saksofoni osta.[60]

Hoopis teistsugusest vaba aja veetmisest räägib Hilda Kollo 1990. aastal folkloristile. Siis kõneleb ta pikalt ja emotsionaalselt külapidudest ja

58 EKRK I 90, 200.
59 MK: Maidla 1987.
60 Samas.

tantsimisest lõõtspilli saatel Kesknõmmes.[61] Kesknõmme pidusid mäletavad ka praegused vanema põlve inimesed: *Oli ilus plats. Pingid olid pandud. Nüüd ei tunne Kesknõmmet enam äragi.*[62] Kuid nemad, sõjajärgsed noored, seal enam ei käinud. 1956. aastal Maidlasse tulnud naine ei tea aga Kesknõmme asukohtagi. Aare Laanemäe meenutab, et Kesknõmme peod taandusid 1951. aastal seoses Laukna rahvamaja avamisega.[63] Laulik Ruudi kirjutab 1956. või 1957. aastal Kesknõmmest:

Kesknõmmes see kruusaauk.
Ligidal tantsuplats, kus pauk.
Kolmkümmend kolm (neli, viiski) aast noorsoo jalg.
Ärevil ise olnd, rõõmus palg.

Jaanipäe aeg lõket tehti.
Ritvi ei püstitatud ühti.
Kõrge kuuse metsa tõttu
Poleks seda kuskis ikka nättu.

Ridva jaoks peet teine koht.
Kahes kohas küll ei olla toht.
Seks poleks jätkundki noort sugu.
Lõke on, pole ridvast lugu.

Ritv vanast kõrgus kadaka mäel.
Sealt läks komme Terava mäe pääl.
Oluliselt see üks sama platoo.
Teisel serval vaid teine nimi oo.

Kaks-, kolmsada sammu pikkust tool.
Nüüd aastad läind ja Kesknõmmes
mets (kuusik) ikka nohiseb.
Hall vana põlv neid kohtasi mälestustes külastab.[64]

61 EKRK I 90, 230–231.
62 MK: Maidla 2016.
63 Aare Laanemäe, „Kesknõmme – külakultuuri fenomen“, *Kullamaa mälestused*, koostaja Lembitu Tarang (Kullamaa: Kullamaa Kihelkonna Muuseum, 2012), 73.
64 MK: Maidla, Tiigenberg 1956/57.

Ühelt poolt tuleb esile, milline see tantsuplats oli – lagendik kuuskede vahel. Teiseks on selge, et Kesknõmme on peoplats mälestustes. Tähelepanu aga äratab jaanitule kirjeldus. See on seda huvitavam, et sõjajärgsed noored, praegused vanema põlve elanikud arvasid, et Kesknõmmes jaanituld ei tehtud, et jaanitule komme tuli hiljem, kolhooside aegu.[65] Huvitav on ka kirjeldus, et lõke oli, ent tuld ei tehtud ridva otsa. Ilmselt kõneleb see jaanitule kombe ja jaanitule tegemise koha muutumisajast.[66]

Sõjaeelsest mardi-, kadri-, jõulu-, nääri- ja vastlakommetest jutustab Linda Laanemäe. Tema mitte ainult ei tea, et tehti õlgnukku ja seda, kuidas seda nukku õlgedest seoti. Tema nägi, kuulis, tegi kaasa ja teab, et õlgnuku viimine naabri ukse taha ei olnud sugugi kerge, sest koerad hakkasid ju haukuma ja reetsid pererahvale nukutooja. Kõik see tekitanud aga palju põnevust.[67]

JOONIS 7. Linda Laanemäe lapsepõlvekodu Lepiku suitsutare (erakogu)

65 MK: Maidla 2016.
66 Mall Hiiemäe, *Eesti rahvakalender IV* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985), 49–62.
67 EKRK I 90, 221–227.

Meelelahutuslikke *eestiaegseid kunste* ehk aastavahetuse õhtul ette võetud ennustamisi mainib ka Liisi Tammet:

> *Viskad kingad või kalossid (lähed näoga ukse poole õue) ja viskad siis üle õla, näed, kumba pidi kukub. Kui kannad väljapoole jäävad, siis jääd senna majasse. Kui ninad jäävad, siis läed välla. Ja kui risti-põigiti oo, siis ei tea, mis segadust tuli.*[68]

Esile tuleb kolm vaba aja veetmise ala: koorilaul ja seltsitegevus Kullamaal, ümbruskaudsete külade noorte tantsupeod Kesknõmme lagendikul ja naabriperede koostegemised kalendritähtpäevadel. Samas ei tohi unustada, et meelelahutus ei võimaldanud töödest kõrvale jääda – ikka rõhutatakse, et *polnud nii palju päevi, kui vaja* või et *hakati tööle kohe, kui kael kandma hakkas*.

Kaevajate märkmetest tuleb Hilda Kollolt kuulduna esile veel üks kohalik meelelahutus, see on usuliikumistest lähtunud jutlustamised, mis sealkandis olid kaunikesti populaarsed.[69] Kõik need kirjeldused seostuvad 1920.–30. aastatega, ometi ulatuvad traditsioonid ja jutuotsaniidid ka 19. sajandi lõppu, 20. sajandi algusse.

Teated muinasajast ja lähiminevikust

Kaevajate märkmetest tulevad enim esile mahavaikitud lähimineviku teemad. Nad elasid kaevamiste ajal Mätikul, kus nad leidsid tapeedi alt Leningradist vanglast 1949. aastal saadetud kirja. See oli Mätiku perepoja Johannes Soomi (enne eestistamist Silberberg, snd 1921) kiri omastele.[70] Kiri tekitas toona, nõukogude aja lõpul, erilist huvi, sest kogu see teema, nagu ka sellega seotud tõendid, olid tabu. See oli kolmnurkselt kokkuvolditud margita venekeelse aadressiga kiri. Kiri oli saadetud Hiie tallu, mitte koju ja sisaldab kirjutaja muret koduste saatuse pärast. Kirjas palub ta saata endale raha, liha, seepi ja tubakat. Ta annab teada, et on terve ja loodab taas kõiki näha.

68 EKRK I 90, 210–211.
69 Vrd EKLA f 200, 3:2, lk 100–102.
70 MK: Maidla, Soom.

Nii oli ootuspärane, et küsiti Mätiku omaaegsete elanike ja saatuste kohta. Harald Tederov Loigult väitis, et *Mätiku metsavend* (Johannes Soom) varjas ennast Tika metsas. Mätikult pärit Eva Popsi ema Miina ütles, et tema *vennanaise poja* nimi oli Johannes, millest võis mõista, et see oligi sama mees. See kummaline väljend *vennanaise poeg* ja mitte vennapoeg tuleb ehk sellest, et vend, samuti Johannes Silberberg[71] (1888–1930) oli kaua aega tagasi surnud, tema naine oli aga silmahakkav isik. Johannes Soomi tunti külas seega kui metsavenda. Ilmar Jõesoo on temast hiljem korduvalt ja pikemalt rääkinud. Mätiku kohta küsiti ka, millisena see koht varem välja nägi või mis seal oli. Nii kuuldakse Hilda Kollolt, et Mätikul oli *vanasti* suitsutare. Sealt viis purre üle jõe, ent talvel liiguti jääd pidi. Seevastu Hõbeda juures (keskajast teada vesiveski koht, ametlikult Möldri), seal oli nahksild – see oli kaunis õõtsuv ja ohtlik.

Loomulikult huvitusid kaevajad sellest, kas ei ole veel teateid muistsetest kalmetest, ohvrikohtadest ja muinasküladest. Kui on keegi maad kaevates sattunud sellistele esemetele või on kuuldud lugusid näiteks kirikumägedest – see võib viidata muistisele. Eva Popsi ema Miina kõneles sellega seoses Mätiku taga olevast Keldrimäest, kus olevat enne kirik olnud. Arheoloogid tegid sellest teatest lähtudes Keldrimäel küll proovikaevamisi, kuid kultuurkihte nad ei leidnud.

Piirid ja nimemuutmised

Maidla jääb Lääne-, Harju- ja Raplamaa piirile. 1990. aasta Maidlas käigu ajal oli muu hulgas jutuks ka kohalike seas hiljuti tehtud küsitlus selle kohta, kas nad eelistavad jääda Raplamaale või liituda ajaloolise Läänemaaga. Vastustes tuli esile, et ajaloost olulisem on see, millega ollakse harjutud. Näiteks selgitas üks elanikke: *See küsitlus läks sassi. Sellest ei tulnd midagi välja. Ma olin ikka Rapla poolt, kus ma põgenen.*[72]

Maidlas on silmahakkavalt palju kohanimesid ja küla- või ka valla- ja maakonnapiiregi muudetud. Alustades Maidla enda nimega, mis on külarahva poolt esmalt 17.–18. sajandil kasutusele võetud mõisa nimena, tuletatuna mõisnike Maydelite nimest, ja 19. sajandi teisest poolest Kaeküla

71 Artiklis eelpool, seoses ajaloolise traditsiooni kogumisega 1924. aastal mainitud Jaan Silberberg (1849–1931) on Miina Lauriku ja Johannes Silberbergi isa.
72 MK: Maidla, 2016.

nime asemel ka külanimena.[73] Veel 1726. aastal kasutati mõisavalla nimetustena eesti keeles paralleelnimesid Maidle ehk Mäevalla.

Välitöövestlustest ja osalt ka arhiividokumentidest ilmnes, et talunimede muutmine tulenes pererahva soovist anda uuele elukohale oma endise elukoha nimi. Nii muutis Ilmar Jõesoo Anni talu Lutsuks, Helve Lipu nimetas oma praeguse kodutalu Laari ümber naabruses asunud lapsepõlvekodu järgi Nääguks, mis *nõukogude ajal oli ilmselt venekeelsete dokumentide tõttu ka Neego*, nagu oletab Helve.[74] Viimast nimekuju kohtab nii varasemates saksakeelsetes kui ka tänapäevastes dokumentides. Neego esmamainimise nimekuju on *Necko* aastast 1524.[75] Tõenäoliselt on Näägu kõnekeelne, sobitudes kohaliku murdega, kus „e“ häälдub „ä“ (nt Hermann > Ärman) ning kus järgsilpides ei ole „o“ vaid „u“ (vrd Kolovere > Koluvere). Postimäe talu peremees Aare Tarendi nimetas endise vallamaja koha 1995. aastal Ullimullaks.[76] Selline kohanimede ülekandmine teisele kohale ei iseloomusta kogu piirkonda üldiselt. Nimemuutused näikse koonduvat küla nendesse osadesse, kus on tihedam asustus ja läbikäimine. Nii Lutsu kui ka Näägu nime alalhoidmine, kandes nimed üle uuele kohale, seletub suguvõsa- ja pereajalooga.

Maidlas püsivamate talunimede hulgas on samuti vähemalt 16. sajandist siiani kasutusel olev Viduva. Erinevalt eelkirjeldatud Lutsust on Viduva hajatalu. Teadupärast püsisid hajatalude nimed suhteliselt stabiilseina.[77] Ilmneb, et hajatalude nimed kinnistusid kohaga, teised nimed pigem peredega. Maidla küla on esimest korda mainitud Läänemaa vakuraamatus 1518. aastal Toukenbeke nime all.[78] Ühtlasi on vakuraamatus mainitud üht külaelanikku, sepp Widovari, kelle nimest võiks tuleneda Viduva hajatalu nimi. Viduva-Jaani oli ka esimene Maidla talu, mis päriseks saadi.[79] Maidla mõisnik kinkis selle oma mõisavalitsejale Carl

73 *Eesti kohanimeraamat*, 359.
74 MK: Maidla 2016.
75 Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA) 230.1.Bm23, l 28.
76 Rapla maakonna hooneregister Rahvusarhiivis (edaspidi RA LVMA) 532RP.3.8357.
77 Ülle Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 76.
78 Freidrich Stackelberg, „Das älteste Wackenbuch der Wiek“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1927* (Tartu: K. Mattieseni trükk, 1928), 78–254.
79 RA ERA.3724.1.517.

Baumannile 1869. aastal.[80] Tänapäeval on Viduva-nimelisi kohti lausa kaks, üks jääb Maidla küla piiridesse, teise on ametnikud üle kandnud Laukna küla piiridesse. Eelmainitud vakuraamatust leiab Maidlaga praegu seotud kohanimedest 1518. aastal olemas olnutest veel Õmma – Engema, Ullimulla – Ulimola.[81]

Kohanimede ja külapiiride muutumist on märkimisväärselt mõjutanud administratiivsed kaalutlused: mõisa rajamine, talurahvareformid, keskvõimu tugevdamine, nõukogude ajal ka kolhooside loomine ja Eesti jaotamine rajoonidesse. Mõisa rajas 1631. aastal Jürgen Maydel sõdadest ja taudidest tühjaks jäänud Tockumbecki (Tokunmäki, Tokumäe, Togumäe, Tagumägi) küla asemele.[82] Ilmar Jõesoolt kuuldud pärimuse järgi olla sundasustatud ka allesjäänud Tokumäe küla talud soo äärde ja uue küla nimeks saanud Kaeküla (Ilmar nimetas seda Käokülaks), mis viitavat mõisamäel kaotatud külale. Arhiiviallikatest tuleb siiski välja Kaeküla nime ligi sada aastat varasem eksisteerimine (*Khaykell*): Kullamaa vakuraamatus 1524. aastal ja samas raamatus 1526. aastal tehakse vahet Suurel ja Väikesel Kaekülal (*Kaikel Major, Kaikel Minor*[83]). Kahjuks ei võimalda külade all nimetatud, kuid tänapäevaks lokaliseerimatud talud kindlaks määrata nende kahe Kaeküla piire. 1648. aasta kohtuprotsessil mõisa poolt suletud kirikutee asjus meenutas 60-aastane Joosta Jaan, et ta on esivanematelt kuulnud, et vaidlusalusel kohal asus enne küla ja kirikutee.[84] Samal aastal on mõisal veel probleeme riigi nõuetega tagastada kaugemalasuvad hajatalud. Need jäid küll Maidla mõisale edasi, kuid Vaikna mõisale tuli ära anda Kasterma ja Läwwi hajatalu.[85] Väikese ja Suure Kaeküla (ja hiljem Maidla eri piirkondade) kujunemisele aitas kaasa Maidla mõisniku poolt mõisa ja poole talumaade pantimine 1665. aastal. Pandipidajaga lepiti kokku, et piiriks jääb jõgi, kuid seejärel suutsid Maydelid kanda kinnitada ka teisel pool jõge ja nii rajati uus mõis ehk Pajumõis just Maidla mõisaga samale poole jõge: Väike Kaeküla kuulus Pajumõisa ja Suur Kaeküla

80 RA EAA.2840.1.1220. Carl Baumann ei ole artiklis varem mainitud Ilmar Jõesoo vaarisa Karl Baumann, tegemist on Ilmari kaugema sugulasega.
81 Stackelberg, „Das älteste Wackenbuch der Wiek“, 190.
82 RA EAA.858.2.156.
83 TLA 230.1. Bm23.
84 RA EAA.858.1.7146.
85 RA EAA.2.2.114.

Maidla mõisa alla. Selline lõhestatud olukord kestis terve Rootsi aja ning lõppes pärast Põhjasõda, kui Hans Ernst von Maydel (1648–1728) sai riigilt tagasi mõlemad mõisad. Pajumõisast sai siis Maidla mõisa karjamõis.

Pärisorjuse kaotamise, mõisavalla asemel talurahva juhtida olevate valdade moodustamise ja talumaade kruntimisega 19. sajandil vähenes külanimede tähendus. Mõisavalla nimetus *Maidla* on piirkonnal juba 18. sajandil, ent nüüd võetakse see kasutusele *Kaeküla* asemel. 19. sajandi keskel kadus Kaeküla nimetus ametlikest dokumentidest. See figureerib veel 1858. aasta hingeloenduses, mis oma konservatiivsuses lähtus külade ja talude nimetamisel varasematest loendustest.[86] Viimati võib seda nimekasutust leida Eestimaa kubermangu maamõõtja Schmidti 1871. aasta kaardil, kus see on esitatud nimekujul *Kaeokül*.[87] Sellisest nimekujust tuleneks eestikeelne kohanimi *Käoküla*, kuid tegemist on siiski sageli kaartidel ette tuleva vanematelt kaartidelt ümber kirjutamisel tekkinud eksitusega. Eksimise näiteks on ka samal kaardil küla nime kõrval oleva hajatalu Näägu kirjavorm *Rägo*. 1866. aastal moodustati kolme küla: Maidla, Suure-Kalju ja Salutaguse peale ühine vallakohus. 1890. aastal ühendati Maidla vald Kalju vallaga. Koluvere ja Kalju vallale (kuhu kuulus ka Maidla küla) moodustati ühine vallakohus. Valla- ja kohtumaja jäid endiselt Maidla külla, ent need viidi 1895. aastal Tikamäelt küla lõuna serva (praeguse nimega Ullimulla), lähemale Koluvere valla kõige rahvarohkemale külale Lauknale.

Maidla külamaad krunditi aastatel 1877–87.[88] Kruntimist kajastaval maakaardil on palju mikrotoponüüme, mille mäletamist ja lokaliseerimist oleme välitööde käigus püüdnud kontrollida. Paljud nimed on aga täielikult unustusse vajunud: Kassialt järv, Rabanuka mägi, Kotimetsa raba, Nötke soon, Kahastagune soo, Kongimets, Pammuna mägi, Päevniku koht, Konnaro mägi, Rausi sõerd jne.[89]

1938. aastal määrati Maidla Kullamaa valla alla ning Tõlva ja Nikre talu Maidla külast Ääsmäe-Haapsalu maantee äärest liideti Piirsalu

86 RA EAA.1864.2.X-280.
87 RA EAA.854.4.14.
88 RA EAA.3724.4.660.
89 Vrd Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteeki (EKI, Tallinn).

vallaga.[90] 1950. aastast asus Maidla Märjamaa rajoonis.[91] 1949. aastal moodustati külas kolm kolhoosi, mis küll järgmisel aastal ühendati. Välitööde käigus 1987–90 õnnestus küsitleda kolme kolhooside rajamisel juhtrolli mänginud isikut: Karl Vask oli Maidla kolhoosi esimene esimees ja ka hiljem ühendkolhoosi Leek esimees, Harald Tederov oli Linda kolhoosi esimene esimees ja Linda Laanemäe Koidiku kolhoosis brigadir. Kunagised esimehed oma rolli küsitlemisel ei avanud, kuid kolhooside nimesid mäletasid küll. Kolhoosiaegsest kirjavahetusest ja ametlikest dokumentidest ilmneb, et kolhoosinimi Leek hakkas aadressides domineerima Maidla küla nime asemel. 2016. aasta välitööde ajal olid esimesed kolhoosinimed juba ununemas ning Koidiku ja Linda asukoht aeti segamini. 1958. aastal liideti kolhoos Sooniste sovhoosiga ja 1961. aastal viidi sovhoosikeskus Maidla külast Lauknale. Pärast Maidla kooli likvideerimist 1972. aastal ei jäänud külla enam midagi, mis oleks administratiivselt küla koos hoidnud. 1977. aastal ühendati Maidla ja Salutaguse ning nimetati ümber Tika külaks. 1997. aastal nimetati Tika küla Maidlaks. Tänapäeval on Maidla küla territooriumilt küll Märjamaa valla suurim, kuid elanike arvu poolest (86) on küla vallas kümnendal kohal.[92] Valla kodulehe määratlusel jääb Maidla Laukna piirkonda. Oma külavanemat Maidlal pole.

Eelnev ekskurss näitab, et kohanimetraditsioon ei püsi keskkonnas, mis on aldis vastu võtma majanduslik-poliitilisi ja administratiivseid sekkumisi. Ühtlasi on tegemist ka geograafilise piirialaga, mis eelnevat võimendab. Samas püsib kohamälus nimesid, mida hoitakse alal kas pere- ja kodupärimuses või kohaga seotud ajaloolistes muistendites.

Välitööd teadusvaldkondade vahel ja teadusvaldkondade koostöös

Välitööd tehakse mitmetes teadusvaldkondades uurimisainese kogumiseks ja (või) loomiseks. Seda mõistet – välitöö – on siinse artikli kontekstis kõige sagedamini kasutatud folkloristikas ja arheoloogias. Kõiki välitöid iseloomustab seotus üldise teadusfilosoofilise raamiga, näiteks kuidas

90 RA ERA.3922.1.192, l 12–13.
91 Liivi Uuet, *Eesti haldusjaotus 20. sajandil* (Tallinn: Eesti Omavalitsusliitude Ühendus, Riigiarhiiv, 2002), 166.
92 1938. aastal oli Maidlas ja Salutagusel kokku 467 elanikku (RA ERA.3922.1.192).

määratletakse kultuuri või ühiskonda ja millist teadmist peetakse teaduslikuks.[93] Samas iseloomustab iga teadusala välitöid selle seotus oma teadusvaldkonna uurimiseesmärkide ja -küsimustega. Ilmneb ka, et erinevatel teadusaladel on oma spetsiifiline kultuuri määratlus, mis lähtub uurimisobjektist – vrd nt arheoloogi või folkloristi uurimisala.[94] Ühtlasi erinevad teadusalad välitöö käigus tehtava töö iseloomu poolest. Näiteks on ajaloolise traditsiooni (või ka suulise ajaloo) uurimises, folkloristikas ja etnoloogias tüüpilisemad uurimisandmete loomisviisid küsitlemine, intervjueerimine, aga ka vaatlus; arheoloogias seevastu esemete väljakaevamine ja leiukeskkonna dokumenteerimine. Välitöö eesmärkidest lähtuvalt on ajaloolise traditsiooni küsitlejate fookuses faktiteave, folkloristid pööravad aga enam tähelepanu loo esitusele. Erinev on ka välitööde tulem, näiteks tekstikogude, heli- ja videoarhiivide loomine folkloristikas või ajaloolise traditsiooni ja suulise ajaloo alal, arheoloogias aga esemete maapõuest väljapuhastamine ja leiukeskkonna teaduslik kirjeldamine. Kui folkloristlike, etnoloogiliste jms välitööde puhul kõneldakse teatud kultuuriilmingute säilitamisest, talletamisest vms loovast tegevusest, siis arheoloogias rõhutatakse, et välitööde käigus see kultuurikiht lõhutakse – väljakaevatavat ala ei ole võimalik enam sellisena taastada.[95]

20. sajandi viimasest veerandist on üha enam esil interdistsiplinaarsus. Kuidas interdistsiplinaarsus muudab arusaama välitöost? Kuidas see avaldub siin artiklis käsitletavas? Sellele küsimusele saab suuremas osas vastata tagasivaatavalt, sest 1980. aastate lõpul ja 1990. aastal, välitööde

93 Vt nt Gavin Lucas, *Critical approaches to fieldwork: contemporary and historical archaeological practice* (London, New York: Routledge, 2001), 120–122

94 Marleen Nõmmela (Metslaid) on oma uurimuses etnoloog Gustav Ränga välitöödest näidanud, kuidas isegi üks ja sama uurija võib samal ajal lähtuda kultuuri erinevatest käsitlustest: *Analüüsitud materjali põhjal võib väita, et Ränga kultuurimõistmine oli kahetine. Kogumismatkadel, eriti Karja kihelkonna rahvariiete kohta andmeid kogudes on ta lähtunud juba Kr. Raua ajast pärinevast rahvakunstist ja „arenenud ilumeelega talupojast" [---]. Kalastust uurides Ränga kultuuripiirid justkui laienevad, ta vaatleb rahvakultuuri praktilisemat poolt, kus eseme vanuse ja „rahvaesinduslikkuse" asemel on esikohal selle funktsioon* (Marleen Nõmmela, *Etnograafiks kujunemine: Gustav Ränga välitööpraktika 1920. aastatel*, Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia, 10 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 157).

95 Vt nt John M. Steinberg, „Logistics of fieldwork and collecting field data", *Handbook of archaeological methods*, ed. by Herbert D. G. Maschner, Christopher Chippindale (Lanham, Maryland: Altamira Press, 2005), 77, 84.

tegemise ajal, oli teadusvaldkondade vahelisus teoreetiliselt sõnastamata püüdlus. Rahvusvaheliselt tuleb folkloristlike välitööde kujunemisega seoses enam esile kultuuri- või sotsiaalantropoloogia ja sotsioloogia, kuid mitte arheoloogia või ajaloo uurimine. See on täiesti erinev olukord võrreldes teadusalade väljakujunemise ajajärguga (Eestis) 19. sajandi lõpul, 20. sajandi alguses. Meenutatagu näiteks muinasteaduse mõistet ja Jaan Jungi koostatud tekste („Muinasteadus eestlaste maalt") – muinasteadus hõlmas nii muistendeid kui ka muistiseid. Kuigi arheoloogiliselt huvipakkuvate alade leidmisel on endiselt kasutatud pärimusteadmisi, võiks küsida, miks interdistsiplinaarsel ajajärgul 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses on folkloristika märkimisväärselt seotud hoopis sotsioloogia või antropoloogiaga?

Siin tuleb arvesse kaks folkloristikat mõjutanud aspekti. Kui 20. sajandi esimesel poolel oli uurimiskese minevikul (nn vana, modernismieelne talupojakultuur) ja tekstidel, siis 20. sajandi teisel poolel süvenes üha enam huvi pärimusrühma ja selle liikmete ja ühtlasi tänapäeva folkloori vastu.[96] Need muutused kergitasid esile pärimuskeskkonna sotsiaalsed ja kommunikatiivsed aspektid. Kõnesoleva välitöö kontekstis haakub nende suundumustega kirjeldatud põlvkondlike kontekstide jälgimine: kes, mis asjaoludel, kellele neid või teisi asju kõneles; kuidas või millega seoses neid või teisi lugusid teatakse. Viie naise küsitlusaruandes on pidevalt nähtavad viited ka tekstide vahendamisele. Näiteks:

> *Koluvere krahv sõitnud nii hirmsasti, et kabjad tulid hobusel alt ära.* ***Isa rääkis nii****, et kui siit Vaiknast läbi sai, olid hobusel kabjad alt ära.*[97]

Seda lugu (nagu teisigi nn Koluvere hullu krahvi lugusid) on vanaemalt kuulnud ka 1929. aastal sündinud naine. Teisi lugusid ta ei mäleta, sest ***vanaema küll rääkis****, aga lapse asi on ikka lapse asi. Kuulad selle ära ja sinnapaika see jääb*[98]). Kummati just seda kapjade äratulemise lugu ta teab. *Aga kui palju selles* ***tõtt on või valet****, seda ma küll ei tea*, kinnitab ta samas.

96 Vt nt ülevaadet folkloristliku teooria kujunemisest 20. sajandil ja rahvaluule defineerimise suundumustest 21. sajandi alguses (Simon J. Bronner, „Toward a definition of folklore in practice", *Cultural Analysis*, 15:1 (2016).

97 EKRK I 90, 204 (28), 1912. a snd naine.

98 EKRK I 90, 218 (7).

Ilmselt on lugude mäletamise seisukohast oluline nii lugude aktuaalsus kui ka funktsioon. Nii on (klassikalised) pärimustekstid mõneti ka eluloolised või perepärimuslikud tekstid, kus meenutamise ajend[99] mängib märkimisväärset rolli (nt *isa rääkis nii, vanaema küll rääkis, aga …*).

Arheoloogilistel kaevamistel osalenute huvi võib aga seostada Akadeemilise Ajaloo Seltsi või ka 1905. Aasta Seltsi tegevusega enne Teist maailmasõda. Külaelanike või sündmuses osalenute mälestusi küsiti ja pandi kirja minevikusündmuste ja -olukordade selgitamiseks. Tähelepanu keskmes oli kirjalike ajalooallikate ja mälestustes alal olevate andmete omavaheline kokkuviimine, et pilt minevikust muutuks selgemaks ja faktitihedamaks.

Maidla välitööde võrdlevas näites ilmnevad teadusaladevahelise koostöö võimalused. Ühest küljest oli võimalik käsitleda enam teemasid (küla või pere ajalugu, argielu, kohanimede ajalugu), teisalt oli sellest võimalik esile tuua rohkem aspekte, seostades näiteks emotsionaalsed, jutustajatest lähtuvad sõnumid dokumentides leitavate faktidega. Tuli taas esile, et pärimuse kirjapanemisel kuuldu põhjal talletatud faktiandmed ei pruugi olla täpsed. Nii on ajaloolise traditsiooni kogus kasutatud nimekuju „Kaarel Bauman“, kes on Karl Baumann; 1990. aasta rahvaluulekogus ei vasta tegelikkusele üks talunimi: Allika talu on õieti Haaviku, ja üks eesnimi Ida (Kollo), mis on tegelikult Hilda.[100]

Kui 19. sajandil ja suures osas ka 20. sajandil oli tavaline, et materjali kogumine välitöödel on ettevalmistav etapp uurimiseks või näiteks tekstide publitseerimiseks (ajaloolaste töödes – materjali kogumine lünkade täitmiseks, kui klassikalisi, s.o kirjalikke dokumente ei ole piisavalt), siis 20. sajandi viimasel veerandil hakati välitöödel talletatavat üha enam seostama konkreetsete uurimisküsimustega.[101] Marleen Nõmmela (Metslaid) toob etnoloogiliste välitööde muutumise kontekstis esile nimelt välitöö protsessilise loomuse, kus uurija saab pidevalt tagasi minna uuritavasse kogukonda, esitades ikka ka küsimusi.[102] Anu Korb aga kahtleb põhjendatult, kas uurijahuvist lähtuv välitöö ei tekita olukorda, kus materjale arhiivitekstiks ei vormistata ja ühtlasi ei anta neid kesksesse arhiivi, kus seda materjali saaksid kasutada kõik huvilised. Siin käsitletud ainesest on rahvaluulearhiivis vaid üks väike osa, see, mis puudutab rahvaluulepraktikat 1990. aastal.[103] Võib küsida, kas järjepidevalt täiendatav Maidla-mapp[104], sh Maidla kohalike elanike küsitlused 1995., 2003. ja 2016. aastal, on käsitletav välitööna või mitte? Ühelt poolt pakkusid needki informatsiooni üldisema uurimishuvi vaatepunktist, ent organisatsiooniliselt olid need juhukäigud, toimunud spontaanselt, puhkuse ajal, vormistatuna peamiselt mustandmärkmetena. Kas arhiivis avalikult kättesaadav materjal on eesmärk omaette, kui aines on kogutud ühe või mõne uurija tööhuvidest lähtuvalt? Ilmselt on see arutelu koht. Siinse artikli kontekstis tõstatub aga näiteks küsimus, kuidas paigutada avalikust arhiivist (ajalooarhiiv) väljaotsitud andmed ja nendega seostatud välitöödelt kogutud andmed ühtsesse avalikult kättesaadavasse välitöömaterjalide arhiivi (ehk kust algab ja lõpeb uurimine ning andmete kõigile vabalt kättesaadavus). Üldisemalt haakub see küsimus kvalitatiivsete meetodite eripäraga, kus uurija asetub ka ise uuritavasse maailma ja kus välitöö hõlmab geograafilise ruumi kõrval ka uurija tegevust, mis toimub välitööpaigast eemal. Nii muutub välitöö mitmetasandiliseks protsessiks, mistõttu on vältimatu välitöö avalikustamine uurimuse, mitte materjalikoguna.

99 Endel Tulving, Mälu (Tallinn: Kupar, 1994), 68.
100 EKRK I 90, 207; 230.
101 Vrd Korb, *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas*, 111–112.
102 Nõmmela, *Etnograafiks kujunemine*, 15–16.

Lõpetuseks

Välitööd seostuvad sageli kontaktisiku või vahendajaga, kes võib olla nii teejuht kui info jagaja. Kohati võib ta uurijat ka häirida, surudes peale oma seisukohti, eelarvamusi vms. Ja on vahendajaid, kelle abil kohaliku kultuuri sügavamatesse kihtidesse ligi pääsetakse. Nii või teisti – välitöö aruannetes mainitakse kontaktisikuid harva. Ilmar Jõesoo täitis vahendaja rolli nii arheoloogide, ajaloolaste kui ka folkloristide jaoks. Ta oli laiade teadmistega mitmekülgne isiksus. Temaga seoses saab rääkida pigem koostööst kui pelgalt kontakte loovast vahendajast. Tema soov oli oma teadmisi edasi anda, leida võimalikult palju neid, kes said ühel või teisel viisil tema tõukest edasi minna.

103 EKRK I 90.
104 MK: Maidla; MK: Läänemaa.

JOONIS 8. Kalev Jaago ja Ilmar Jõesoo Hubergide suguvõsa kokkutulekul 2006 (erakogu)

JOONIS 9. Larissa ja Mati Mandel ning Ilmar Jõesoo juttu ajamas Ilmari kodus Haapsalus 1990. aastate alguses (erakogu)

Kogus „Ajaloolist traditsiooni" on mainitud, et Ilmari vaarisa Karl oli jutukas ja üleskirjutustest võib näha positiivset ellusuhtumist (*hoolimata kehvast toidust olid inimesed ikka prisked ja rõõmsad*). Sama võib ära tunda ka Ilmarist.

THE FIELDWORK IN COLLECTING MAIDLA'S PLACE LORE

KALEV JAAGO, TIIU JAAGO

Summary

The article focuses on the fieldwork as one of the data collecting methods at the end of the 20th century, when the fieldwork ws ever more included in the interdisciplinary and qualitative research scene. The fieldwork that is taken place in Maidla since 1987 at the border of the two counties – Rapla and Lääne – are used as an example in what way the local people were questioned and in what way the stories were documented. The segments of the article are connected by the intermediary role of Ilmar Jõesoo, a good expert of the regional place history, in documenting and interpreting the lore material.

The discussion revolves around three main questions: Firstly, in the second half of the 1980s (i.e. at the end of the Soviet era), the people in the humanities started to get increasingly interested in the pre-Soviet era Estonia. Since the official and the common historical treatment contradicted each other, the historians started the campaigns to collect the recollections from the elderly. This was also the starting point for the students and historians participating in the archaeological excavations in Maidla. The purpose of questioning the local inhabitants was to get more acquainted with the recent history (the period of the Republic of Estonia, suppressed during the Soviet period; the topics of the war, forest brotherhood, mass deportations etc.). In recording the interviews, the focus was placed on the events, names and other such facts. The materials remained in the possession of the interviewers, and they have been constantly complemented also at later times.

Secondly, the folkloric theory renewed constantly during the observable period, enabling the better examination of the lore of the recent history than before. Even more important is that the research focussed besides the existing folklore branches also on the social group and the context of lore

presentation. The materials of the folkloric fieldwork are preserved in the Estonian Folklore Archive of the Estonian Literary Museum.

Thirdly, it is important that during the observable period, an interdisciplinary research space opened up for the researchers. At the end of the 20th century, the science of history is linked with the folkloristics in their common interest in the recent history. One reason for this is the shift inside the folkloristics from the prevailing topic-centred approach to researching the performers and the performing environment. The analysis of the fieldwork material by the historians and folklorists includes the place lore and its social and generational background. It is accompanied by the archival work, where with the help of the historical documents it is possible to trace the development of the local settlement and toponymics from the 16th century to the present day.

And finally – when the theoretical fieldwork treatments deal with the relationship between the researcher and his/her subject(s), where the intermediary role turns out to be more disturbing than supporting, then the activities of Ilmar Jõesoo, introduced in the current article in documenting the lore material, do not fall into the role of the informant or the subject. Rather, also here we can see the cooperation of several levels for the benefit of the research of the same region.

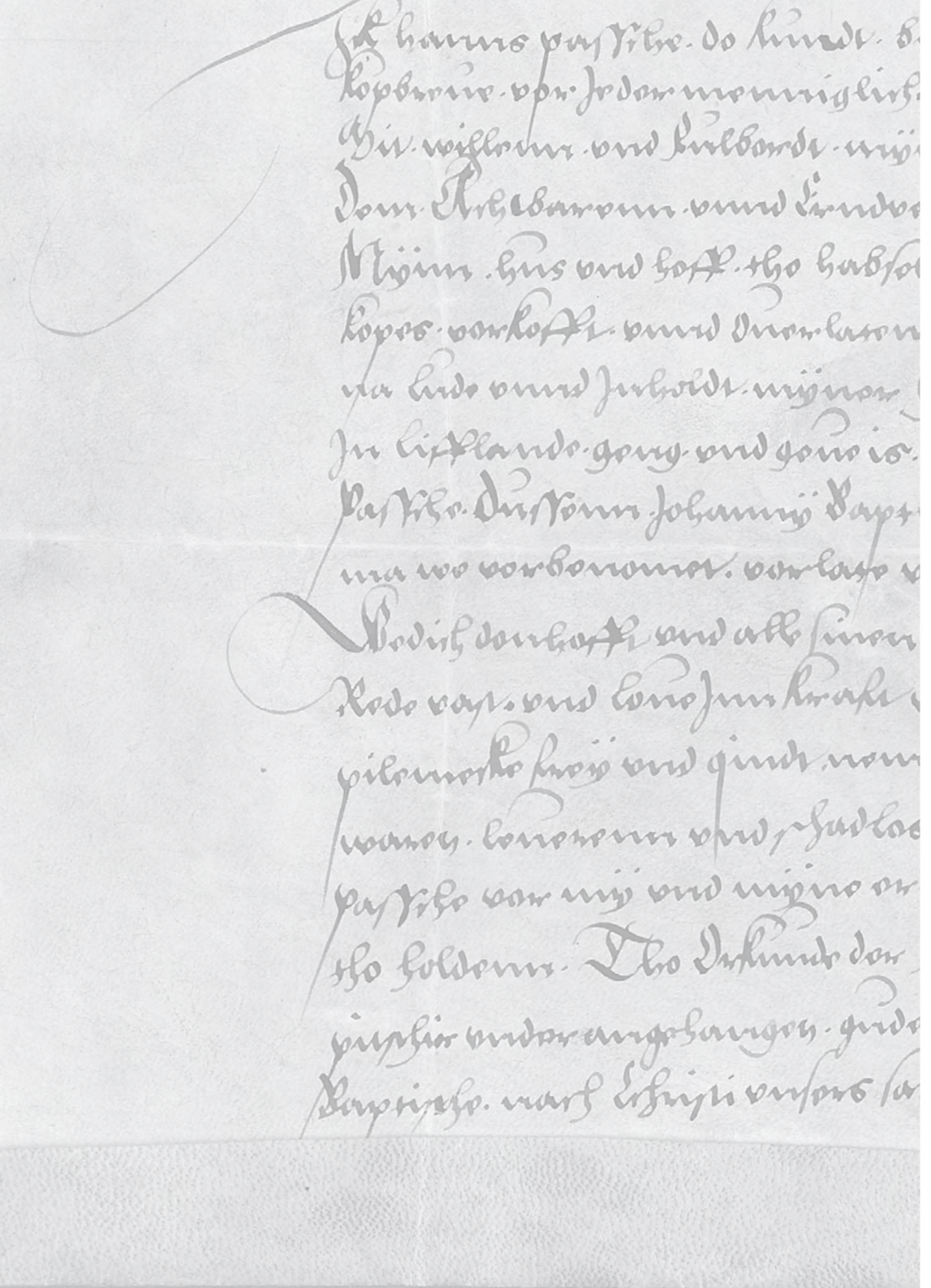

LINNAMÄE KÜLA JA HAAPSALU SEOS 1549. AASTAST

KALEV JAAGO
Rahvusarhiivi arhivaar
kalev.jaago@ra.ee

Linnamäe küla tähistab sel aastal oma 500 aasta tagust esmamainimist. Esmamainimine Piilamäe (*Pilemeck*) nime all on pärit 1518. aastal alustatud Läänemaa vakuraamatust.[1] Saare-Lääne piiskopile kuulunud Koela küla all on seal Piilamäe välja toodud vaba sepa kohana, mille eest maksti piiskopile kuus veeringut. Hiljem on vakuraamatu lehe äärele märgitud, et see koht on antud (läänіks) Varensbekele. Kuna vakuraamatu tekst pole piisavalt mahukas, et sellest eraldi lugu teha, valisin Linnamäega seoses välja ühe hilisema üriku, mille originaal[2] asub Rahvusarhiivis ja mis jõudis Tartusse juba enne Teist maailmasõda koos Kukruse Tolli kogutud ürikutega. Friedrich von Bunge ja Robert von Toll on üriku saksakeelse kokkuvõtte avaldanud 1856. aastal.[3]

Ürikuga müüb Hans Pasche[4] mitte ainult Haapsalus asunud maja, vaid ka maal asunud küla. See polegi nii tavatu praktika. Kõige tuttavam on see aadlimeeste puhul, kes müüsid ühel ajal oma mõisaid ja linnamaju. Siin on kodanikuseisusest isik müünud oma valdused aadlik Wedich Dönhoffile, kes oli Läänemaal piiskopi tähtsaim ilmalik ametnik. Teda on Läänemaa stiftifoogtina nimetatud 1548–52.[5] Piiskop läänistas ja ühtlasi siis

1 Friedrich Stackelberg, „Das älteste Wackenbuch der Wiek“, *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* (Tartu, 1927), 196; Linnamäe küla moodustati ametlikult 1977. aastal Kapri ja Piilama külast, vt *Eesti kohanimeraamat* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016), 326.

2 Rahvusarhiiv (edaspidi RA) EAA.2069.2.650.

3 *Est- und Livländische Brieflade*, T. 1, Bd. 1, hrsg. von F. G. von Bunge, R. v. Toll (Reval: Kluge und Stroem, 1856), nr 1340.

4 Hans Paschet nimetatakse esimest korda kirjalikes allikates 1545. aastal Haapsalu kodaniku ja majaomaniku Henselin Paschena ning 1549. aastal piiskopi läänikirjas Johan Paskena – Taani riigiarhiiv (edaspidi DRA), Fremmed proviniens, Lifland, Oesel registrant 4b, 53, 517.

5 Leonid Arbusow, „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert“, *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1902* (Mitau: Steffenhagen und Sohn, 1904), 113.

kinnitas augusti lõpus 1549. aastal Dönhoffi ostetud Haapsalu maja ning Piilamäe sepakoha ja lisaks veel maad Audru ametkonnas ja Kirbla kihelkonnas tema, ta abikaasa ja tütre Elisabethi eluajaks.[6] Wedich Dönhoff müüs[7] Haapsalu maja ja Piilamäe küla 1554. aastal edasi Claus Aderkasile (1533–75), kelle suguvõsa kätte jäi Linnamäe piirkond 1745. aastani. Claus Aderkas võis Wedich Dönhoffi ainukese järeltulija, tütar Elisabethiga ka abielluda. Claus Aderkas oli viimane Läänemaa stiftifoogt, kuigi seda ametit ei saanud ta kohe pärast oletatava äia tagandamist sellest ametist. Tolle aja tavade järgi anti varasemad valdusdokumendid uuele omanikule üle ja nii võiski allpool publitseeritud ürik sattuda Aderkaste kirjalaekasse, kust omakorda võis see dokument jõuda Robert von Tolli kogusse. Robert von Toll oli ka suur pitserite koguja ning nimetatud üriku all on säilinud rohekaspruuni mesilasvahasse vajutatud Hans Pasche pitser tema initsiaalide ja vapikilbiga, millel on ruuduline muster.

26. juunil 1549 müüs Hans Pasche oma Haapsalu maja ja Piilamäe küla Wedich Dönhoffile järgneva dokumendi alusel:

> *Ick Hanns Passche do Kunde bekenne vnnd beteuge Offenndlickenn Inn vnnd mid dussen minem vorsegeldenn Kopbreue vor Iedermenniglich dem de tho lesende vorkumpt vnnd erthogott wordt dat Ick mid wolgedachtem med Oick Mit willenn vnd Fulbordt myner Elichenn husfrauenn Orsule Kolmers vnnd alle mynenn Eruen vnd nakomelingen Dem Achtbarenn vnnd Erndvestenn Wedich Donhoff Stifftes Fogedt In der wick vnd alle sinenn Eruen vnd nakomelingen Mynn hus vnd hoff tho Habsel am Marckede belegenn mid gardenn vnnd allerley tho behoringe Erflickenn Ewiges Erffkopes vorkofft vnnd Ouerlatenn hebbe mid dem dorpe pilemeke In dussem suluigenn Kope Oick vorlatenn Vnnd vorkope na lude vnnd Inholdt mijner Segeldenn breue vor Achttein hunderdt Marck Riges gudes pagementes alse nu thor thidt In Lifflande geng vnd geue is Sesvnderttich schillingk vp ein Ieder marck thobetalende Welck geldt Ick Ergedachte Hans Passche dussenn Iohanny Baptist tho Fuller noge vndd danckseggende enndfangenn vnd vpgebordt hebbe Vor welcke Summa we vorbenomet vorlate vnd quitere Ick Hans Passche Sampt alle mynenn Eruenn vnd nakomelinge dem Erntfesten Wedich Donhofft vnd alle sinen Eruen vor allerley namaning vonn Gestlicken effte weltkicken[8] Wor vor Ick Hans Passche rede vast vnd loue Inn Kraft vnd macht dusses vorsegeldenn breues Dat suluige hus vnnd Rum midt dem dorpe pilemecke frey vnd qiudt nemand von my vorsatt offte vorpandet na lude vnnd Inn hold myner segelen breue Frey wanen leuenenn vnd schadlos holdenn Dusse punctenn vnnd artickelen ein Ieder Inn sunderheit belaue Ick Hans Passche vor my vnd myne eruen dem Erndvesten Wedich Donhoff vnnd sine eruen Sted vnd fast vnuerbrocken tho holdenn Tho Orkunde der fastenn warheit hebbe Ick Hans Passche facken gemelt dussen breff mit mynem gewontlicken pitschier vnder angehangen gudes wentens versegeltt De gegeuen vnd geschreuenn is tho Hapsel Middeweckens nach Iohannys Baptisthe nach Christi vnsers sallichmakers geburt Im fufftein hundersten vnde Negenundfertigsten Iar ·*

6 Taani riigiarhiiv (edaspidi DRA) Fremmed proviniens, Lifland, Oesel registrant 4b, 515–519.

7 RA EAA.2069.2.734.

Tõlge

> *Mina, Hanns Passche, kuulutan, annan teada ja tunnistan avalikult selles pitseeritud kaubakirjas igaühele, kes seda loeb. Ma müün ja annan üle heas tahtes, samuti sooviga ja oma abikaasa Orsula Kolmeri kaasteadmisel ja kõikide oma pärijate ja järeltulijate nimel oma maja ja hoovi Haapsalus turu ääres koos aia ja kõige juurdekuuluvaga päruseks ja igaveseks lugupeetud ja auväärsele Wedich Donhoffile, Läänemaa stiftifoogtile, ja kõigile ta pärijatele ja järeltulijatele. Sellesama kaubaga annan samuti üle ja müün Pilemeke küla inimeste ja juurdekuuluvaga oma pitseeritud kirja järgi*

8 Kirjutaja on teinud vea. Peaks olema: *weltlicken*.

1800 Riia marga eest. Igas margas on 36 killingit, nii nagu Liivimaal käibeks. Selle raha olen mina Hans Passche jaanipäeval tänulikult vastu võtnud. Selle summa kviteerin mina, Hans Passche, koos kõigi oma pärijate ja järeltulijatega auväärsele Wedich Donhoffile ja tema kõigile pärijatele, nii vaimulikele kui ilmalikele. Seda kinnitan mina, Hans Passche, oma pitseeritud kirjaga, et maja ja krunt koos Pilemeke külaga on vabad võlgadest ja pole kellelegi panditud ja on minu pitseeritud kirja järgi vabad elamiseks ja pidamiseks kahjusid kartmata. Need punktid ja artiklid varustan mina, Hans Passche, enda ja oma pärijate eest auväärsele Wedich Donhoffile ja tema pärijatele kinnitusega ja pitseerin selle üriku oma pitseriga. Antud ja kirjutatud Haapsalus kesknädalal pärast jaanipäeva pärast meie õnnistegija Kristuse sündi 1549. aastal.

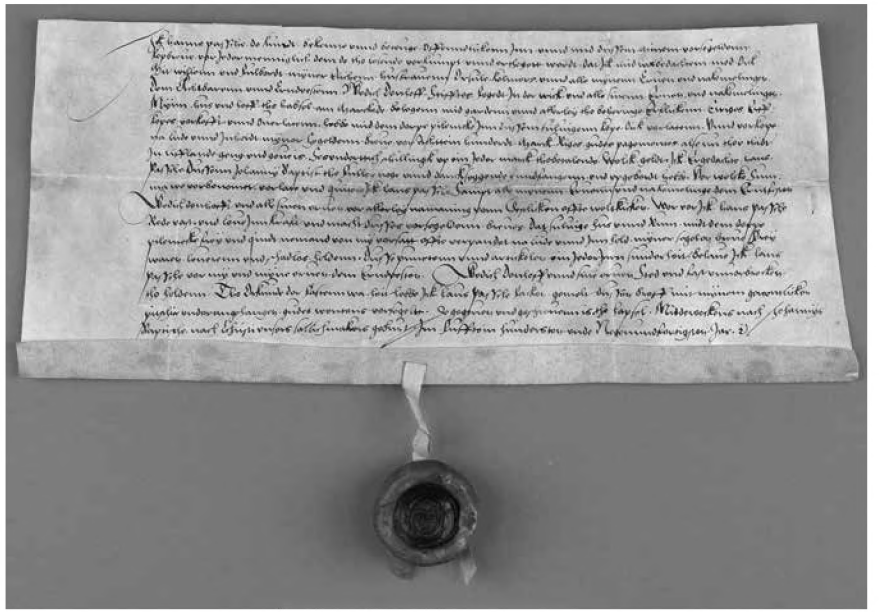

JOONIS 1. Ürik 26. juunist 1546, millega Hans Pasche müüs oma Haapsalu valdused Läänemaa piiskopkonna stiftifoogtile Wedlich Dönhoffile (Rahvusarhiiv EAA.2069.2.650)

LINNAMÄE VILLAGE AND HAAPSALU CONNECTION FROM THE YEAR 1549

Kalev JAAGO

Summary

This year, Linnamäe village in Läänemaa celebrates 500 years of its first mentioning. The first mentioning under the name of Piilamäe (Pilemeck) originates from the Läänemaa wacka-book, started in 1518. This source publication presents in connection with Linnamäe a later charter, the original of which is located in the Estonian National Archives, and which reached Tartu already before World War II together with the charters collected by Tolli of Kukruse. With the charter from June 26, 1549, Hans Pasche of the citizen status sold his Haapsalu house and Piilamäe village to the nobleman and Stift Bailiff Wedich Dönhoff. Here is also translation of this source into the Estonian language.

9 789949 968978